

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΓΑΛΗΝΟΥ ΠΕΡΙ ΠΛΗΘΟΥΣ
(ΕΚΔ. CHR. OTTE)¹

Τὸ Περὶ πλήθους (*De plenitidine*) ἀνήκει σ' ἐκεῖνα τὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ, τὰ ὅποια δὲν ἔτυχαν τοῦ ἴδιαίτερου ἐνδιαφέροντος τῶν νεότερων μελετητῶν, καὶ ἡ ἐνασχόλησή τους μ' αὐτὸ δὲν ὑπῆρξε παρὰ περιστασιακή.² Ἔτσι τὸ ἔργο συμπεριλήφθηκε μόνο στὶς συνολικὲς ἐκδόσεις τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων καὶ δὲν γνώρισε μέχρι σήμερα καμιὰ ἴδιαίτερη ἔκδοση³ μεταξὺ ὅμως τῶν ἐτῶν 1528 καὶ 1679 μεταφράσθηκε ἔξι φορὲς στὰ Λατινικά.⁴

Ἄναμφισβήτητα τὸ Περὶ πλήθους ἀνήκει στὰ γνήσια ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, ἀφοῦ ὁ Περγαμηνὸς γιατρὸς τὸ μνημονεύει στὴν αὐτοεργογραφία του μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων ποὺ πρέπει νὰ μελετήσει κάποιος πρὶν ἀπὸ τὰ θεραπευτικά (δηλ. προφανῶς μεταξὺ τῶν διαγνωστικῶν),⁵ καὶ

1. Otte Christoph, *Galen, De plenitidine* [Serta Graeca. Beiträge zur Erforschung griechischer Texte. Herausgegeben von Klaus Alpers, Dieter Harlfinger, Dieter R. Reinsch, Band 9], Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001, I-X + 1-131 σελίδες καὶ ἐπτὰ φωτογραφίες - ISBN: 3-89500-160-0.

2. Γιὰ παράδειγμα μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀσχολήθηκαν νεότεροι μελετητὲς στὸ πλαίσιο ἄλλων ἐρευνῶν τους, π.χ. ὁ K. Deichgräber, *Die griechische Empirikerschule. Sammlung der Fragmente und Darstellung der Lehre*, Βερολίνο 1930 (ἀνατύπ.: Βερολίνο - Ζυρίχη 1965), σσ. 155-158, ἀπ. 121, 122 καὶ 124, ὁ I. Garofalo, *Erasistrati fragmenta* [Biblioteca di studi antichi 62], Πίζα 1988, σσ. 118-119, ἀπ. 161), ὁ H. von Staden, *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria. Edition, translation and Essays*, Κέμπριτζ - Νέα Υόρκη 1989 (ἀνατύπ.: 1994), σσ. 383-384, ἀπ. 223a, καὶ σσ. 465-467, ἀπ. 280), ὁ F. Steckerl, *The Fragments of Praxagoras of Cos and his School* [PhA 8], Leiden 1958, σ. 85, ἀπ. 85), καὶ ὁ J. von Arnim (SVF, ἀπ. 439f).

3. Ἡ πρώτη συνολικὴ ἔκδοση τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων στὴν ὅποια συμπεριλήφθηκε τὸ Περὶ πλήθους ἦταν ἡ Aldina (τ. III/2, 1525) καὶ τελευταία ἡ ἔκδοση τοῦ K. G. Kühn (τ. VII, 1824). Βλ. καὶ Otte, *Galen, De plenitidine*, σ. 18. Γιὰ ἄλλες μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. G. Fichtner, *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Τυβίγγη 1992, σσ. 39-40.

4. Τὴν πρώτη φορὰ μεταφράσθηκε ἀπὸ τὸν G. I. Andernacus (1528) μαζὶ μὲ τὸ ἵπποκρατικὸ Περὶ διαιτῆς ὑγεινῆς (ἀποδιδόμενο στὸν Πόλυβο), καὶ τὴν τέταρτη χρονικὰ μαζὶ μὲ ἄλλο γαληνικό σύγγραμμα ἀπὸ τὸν Chr. Heyll (1558): οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις εἶναι μεταφράσεις τοῦ ἔργου σὲ ισάριθμες συνολικὲς ἐκδόσεις τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων· σχετικὰ βλ. Otte, *Galen, De plenitidine*, σσ. 20-23.

5. Βλ. Π. iδ. βιβλ. 6, 8 [XIX 30, 7-13 K. = Gal. scr. min. II 108, 20-24 = σ. 156, 17-24 B.-

κάνει ἀναφορὲς σ' αὐτὸν καὶ σὲ ἄλλα συγγράμματά του.⁶ Υπὲρ τῆς γνησιότητάς του μαρτυρεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἀραβικὴ παράδοση· ὁ διάσημος γιατρὸς καὶ μεταφραστὴς Hunain ibn Ishaq (9ος αἰ.) τὸ μετέφρασε στὰ Συριακὰ γιὰ τὸν Gibril ibn Bohtiso (κατὰ τὸ 190 Έγ./805 μ.Χ. προσωπικὸν γιατρὸν τοῦ χαλίφη Harun ar-Rasid, καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Amin καὶ τοῦ Ma'mun), καὶ ἀργότερα ἀναθεώρησε γλωσσικὰ τὴν μετάφραση, καθιστώντας τὸ κείμενό της ἀπλούστερο καὶ ἀναλυτικότερο· τὸ Περὶ πλήθους στὰ Ἀραβικὰ τὸ μετέφρασε ὁ Ἀραβιςχριστιανὸς Istafun (Στέφανος) ibn Basil. Καταγράφοντας τὶς ἀραβικὲς καὶ τὶς συριακὲς μεταφράσεις γαληνικῶν συγγραμμάτων, ὁ Hunain σημειώνει:⁷ «Τὸ σύγγραμμα Σχετικὰ μὲ τὸ πλήθος. Τὸ ἔργο αὐτὸν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔνα μόνο βιβλίο. Σ' αὐτὸν πραγματεύεται [sc. ὁ Γαληνὸς] τὸν πλεονασμὸν τῶν χυμῶν καὶ τὸν περιγράφει· ἔπειτα περιγράφει τὰ διαγνωστικὰ σημεῖα καθενὸς ἀπὸ τὰ εἶδη του. Τὸ σύγγραμμα τὸ μετέφρασα πρὸν ἀπὸ λίγο καιρὸν γιὰ τὸν Bohtiso, σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο ἐκφράσεως ποὺ ἀρμόζει στὴ μεταφραστικὴ συνήθειά μου, δηλ. μὲ τὴν, κατὰ τὴν γνώμη μου, κομψότερη καὶ πιὸ δυνατὴ ἐκφραση, ἡ ὅποια πλησιάζει περισσότερο στὰ Ἑλληνικά, χωρὶς ὅμιως νὰ παραβιάζονται οἱ κανόνες τῆς Συριακῆς. Ἐπειτα ὁ Bohtiso μὲ παρακάλεσε νὰ τροποποιήσω τὴν μετάφραση μὲ ἔναν τρόπο ἐκφράσεως ἐλαφρύτερο, διμαλότερο καὶ ἀναλυτικότερο ἀπὸ τὸν πρῶτο τρόπο ἐκφράσεως· καὶ ἐγὼ τὸ ἔπραξα. Τὸ σύγγραμμα αὐτὸν τὸ μετέφρασε στὰ Ἀραβικὰ ὁ Στέφανος· ἐγὼ ὅμως δὲν τὸ ἐπιθεώρησα». Ἐπίσης τὸ μνημονεύει ὁ Ἀραβιςχριστιανὸς al-Ja'qubi (9ος αἰ.) στὸ *At Ta'rib (Historiae)* καὶ ὁ ἐπίσης Ἀραβιςχριστιανὸς ibn abi Usaybiya (13ος αἰ.) στὸ ἔργο του *Uyun al anba'fi tabaqat al- atib ba (Fontes relationum de classibus medicorum)*.⁸

Στὸ Περὶ πλήθους ὁ Γαληνὸς ἐχθέτει μὲ τρόπο συστηματικὸν ἔνα θέμα τὸ ὄποιο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ, συζητήθηκε ἀπὸ τοὺς ὅμοτέχνους του

Μ.]: καὶ τὸ Περὶ τῶν ἐν ταῖς νόσοις καιρῶν ἐκ τῶν προηγουμένων τῆς θεραπευτικῆς πραγματείας ἐστὶ καὶ τὰ Περὶ τῶν πυρετῶν διαφορᾶς τό τε Περὶ πλήθους καὶ τὸ Περὶ τῶν παρὰ φύσιν ὅγκων ... Τὰ συγγράμματα αὐτά, μαζὶ μὲ ἀρκετὰ ἄλλα, καταγράφονται στὸ κεφάλαιο Περὶ τῶν ἀναγκαίων πρὸ ἐγνῶσθαι [lege: προεγνῶσθαι] τῆς θεραπευτικῆς μεθόδου [σ. 155, 13 κ.έ. B.-M.]. Γιὰ τὴν ἀποφῆ ὅτι τὰ συγγράμματα αὐτὰ σχετίζονται μὲ τὴ διαγνωστικὴ θεωρία βλ. Αἰμ. Δ. Μαυρουδῆς, «Η κατάταξη τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ στὴν αὐτοεργογραφία του (Πλαστηρήσεις στὸ Περὶ τῶν ἴδων βιβλίων)», Ελληνικὰ 46 (1946) 271-281.

6. Bλ. Otte, *Galen, De plenitudine*, σ. 1.

7. Bλ. G. Bergsträsser, *Hunain ibn Ishaq. Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen zum ersten Mal herausgegeben und übersetzt* [Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XVII/2], Λειψία 1925 (ἀνατύπ.: Nendeln/Liechtenstein 1966), σσ. 24-25 (μεταφράζω ἀπὸ τὰ Γερμανικά).

8. Bλ. καὶ Otte, *Galen, De plenitudine*, σ. 23, καὶ κυρίως τὴν σημ. 76, ὅπου βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὴν ἀραβικὴν παράδοσην τοῦ ἔργου.

συχνὰ ἀλλὰ ὅχι ἵκανοποιητικά· πρόκειται γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ πλήθους. Οἱ μέχρι τὸν Γαληνὸν γιατροὶ ἀσχολήθηκαν, ἐρίζοντας μεταξύ τους σχετικὰ μὲ τὸν καθορισμὸν τοῦ περιεχομένου τοῦ ὄρου αὐτοῦ, παρεπιμπτόντως καὶ ταυτόχρονα μὲ ἄλλα ζητήματα· πάντως κατὰ τὸν Περγαμηνὸν γιατρὸ οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουν σφάλει, ἀφοῦ κανεὶς τους δὲν ἀντιμετώπισε μὲ ἐπάρκεια τὸ θέμα. Πιθανότατα ἐπρόκειτο γιὰ ζήτημα ποὺ δὲν συγκέντρωνε τὸ ἴδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῶν γιατρῶν, καὶ ἔτσι ἡ ἔννοια τοῦ πλήθους παρέμεινε κατὰ βάση ἄγνωστη ἢ ἀδιευχρίνιστη γι' αὐτούς.

Τὸ πλήθος δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀπόλυτο, ἀλλὰ μιὰ ἔννοια σχετική, συνεπῶς ἀνήκει στὴν κατηγορία τοῦ πρός τι. Ὡς πλήθος δούλευται γενικὰ ὁ πλεονασμὸς τοῦ αἷματος καὶ μαζὶ μὲ αὐτὸ καὶ ἄλλων χυμῶν στὶς ἀρτηρίες καὶ τὶς φλέβες (πλεονεξία δέ ἐστι τοῦτο τῶν καθ' ὅλον τὸ σῶμα τοῦ ζώου χυμῶν),⁹ διακρίνονται καὶ ἔξετάζονται τὰ εἰδῆ τοῦ πλήθους (ώς πρὸς τὴν δύναμιν καὶ ὡς πρὸς τὴν χώραν ἢ κατὰ τὸ ἔγχυμα), ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ συμπτώματα (βάρος καὶ τάσις) μὲ τὰ ὄποια ἐκδηλώνεται αὐτὸς ὁ παθολογικὸς πλεονασμὸς τῶν χυμῶν. Παρατίθενται καὶ ἔξετάζονται, κατὰ βάση ἀπορριπτικά, οἱ ἀπόφεις τῶν Ἐμπειρικῶν, τῶν Λογικῶν καὶ τῶν Μεθοδικῶν γιατρῶν. Ἰδιαίτερη μνεία γίνεται στὶς ἀπόφεις τοῦ Ἐρασιστράτου τοῦ Ἰουλιήτη (Κείου), τοῦ μοναδικοῦ γιατροῦ, ἀπὸ ὃσο μᾶς εἶναι γνωστό, ποὺ ἔγραψε πρὶν ἀπὸ τὸν Γαληνὸν ἴδιαίτερη μονογραφία γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ μὲ τίτλο Περὶ πληθώρας· παρεμπιμπτόντως μνημονεύονται περισσότερο ἢ λιγότερο σχετικὲς μὲ τὸ πλήθος ἀπόφεις ἄλλων γιατρῶν (τοῦ Ἰπποκράτη, τοῦ Πραξαγόρα τοῦ Κώου, τοῦ Ἡροφίλου καὶ τῶν Ἡροφίλεων, τοῦ Ἀσκληπιάδη τοῦ Βιθυνοῦ, τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀρχιγένη τοῦ Ἀπαμέα).

Τὸ ἔργο παραδίδεται ἀπὸ ἑπτὰ κώδικες, ὁ ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς ὄποιούς (ὁ Ambrosianus gr. 659) χρονολογεῖται τὸν 140/150 αἰ.,¹⁰ ἐνῶ ὡς βασικοὶ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου κρίνονται ἀπὸ τὸν ἐκδότη μόνο τρεῖς.¹¹ Υστερα ἀπὸ τὸν Πρόλογο (Vorwort, σσ. IX-X), ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (I. Einleitung, σσ. 1-5), ὅπου ὁ ἐκδότης κάνει λόγο μὲ ὑπερβολικὴ συντομία γιὰ τὴν ἰστορία τῶν ἐκδόσεων τοῦ Περὶ πλήθους, τὴν γνησιότητά του, τὴν μνεία του σὲ ἄλλα ἀναντίρρητα γνήσια ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, γεγονός ποὺ παρέχει στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου στὰ μέσα τῆς ἔβδομης δεκαετίας τοῦ δεύτερου μεταχριστιανικοῦ αἰώνα, καὶ τέλος σχετικὰ μὲ τὸν τίτλο καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου.

Στὴ συνέχεια (II. Handschriften und Drucke, σσ. 7-23) γίνεται λόγος γιὰ τὰ

9. Μόνον ὅμως τὸ αἷμα ὑπάρχει δυνατότητα νὰ αὐξηθεῖ ὑπερβολικὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς λοιποὺς χυμούς· βλ. Π. πλήθ. 11 [σ. 74, 26-28 Otte]: τὸ μὲν οὖν αἷμα παμπόλλην ὑπεροχὴν δύναται λαβεῖν ἐν ταῖς πληθωρικαῖς διαθέσεσι, τῶν δὲ ἄλλων χυμῶν οὐδείς.

10. Κατάλογο τῶν κωδίκων αὐτῶν βλ. στὸν Otte, Galen, *De plenitudine*, σσ. 7-14.

11. Βλ. στὸν Otte, Galen, *De plenitudine*, σ. 18.

έπτα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ Περὶ πλήθους (1. Handschriften, σσ. 7-14), ἔξετάζεται ἡ ἀλληλεξάρτηση καὶ καταρτίζεται τὸ στέμμα τους (2. Abhängigkeitsverzeichnisse, σσ. 14-18), καταγράφονται οἱ ἔκδοσεις τοῦ ἔργου (3. Editionen, σσ. 18-19), οἱ συλλογὲς ἀποσπασμάτων γιατρῶν, ιατρικῶν ἢ φιλοσοφικῶν σχολῶν (4. Fragmentsammlungen, σσ. 19-20), στὶς ὁποῖες ἔχουν συμπεριληφθεῖ καὶ χωρία ἀπὸ τὸ Περὶ πλήθους, καὶ τέλος οἱ μεταφράσεις (5. Übersetzungen, σσ. 20-23) στὰ Λατινικά, ποὺ ἐκπονήθηκαν μεταξὺ τῶν ἑτῶν 1528 καὶ 1679, στὰ Ἀραβικὰ καὶ τὰ Συριακά, καὶ ἐπίσης καταγράφονται οἱ μεταφράσεις μερικῶν ἐνοτήτων τοῦ ἔργου στὰ Ἀγγλικὰ καὶ τὰ Ἰταλικά. Στὶς σσ. 25-79 (III. Text und Übersetzung) ἔκδιδεται τὸ ἀρχαῖο κείμενο μὲ παράπλευρη γερμανικὴ μετάφραση τοῦ συγγραφέα (στὴ σ. 25 προτάσσονται τὰ Sigla τῶν κωδίκων, τῶν ἔκδόσεων καὶ τῶν μεταφράσεων ποὺ χρησιμοποιοῦνται), στὶς σσ. 81-85 ἀκολουθεῖ ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ περιεχομένου τοῦ Περὶ πλήθους κατὰ κεφάλαια (IV. Paraphrase), καὶ στὶς σσ. 87-98 ἔξαιρετικὰ σύντομος σχολιασμὸς τοῦ κειμένου (V. Erläuterungen). Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ χοήσιμους Πίνακες (VI. Indices, σσ. 99-120) κυρίων ὀνομάτων (VI/1. Index nominum, σ. 99) καὶ λέξεων (VI/2. Index verborum, σσ. 99-120), κατάλογο συντομογραφιῶν (VII. Abkürzungen), βιβλιογραφία (VIII. Literaturverzeichnis, σσ. 123-131), στὴν ὁποίᾳ καταγράφονται βιβλιογραφικὰ βοηθήματα (VIII/1. Bibliographische Hilfsmittel, σ. 123), κατάλογοι χειρογράφων κ.ἄ. παρόμοιοι (VIII/2. Handschriftenverzeichnisse, Bibliothekskataloge u.ä., σσ. 124-125), ἔκδοσεις, συλλογὲς ἀποσπασμάτων κ.ἄ. (VIII/3. Ausgaben, Fragmentsammlungen u.ä., σσ. 125-127), καὶ ἄλλη βιβλιογραφία ποὺ ἀξιοποιεῖται στὸ βιβλίο (VIII/4. Sekundärliteratur, σσ. 127-131). Παρατίθενται ἀκόμη ἔπτα φωτογραφίες ἀπὸ φύλλων τῶν χειρογράφων ποὺ παραδίδουν τὸ Περὶ πλήθους.

Στὴν ἔκδοση αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ κάνει κάποιος ἀρκετὲς παρατηρήσεις, ὅχι τόσο στὸ κείμενο ὃσο στὴν Εἰσαγωγή, ὃπου διάφορα ζητήματα θὰ ἐπρεπε μᾶλλον νὰ ἔξετασθοῦν λεπτομερέστερα, καὶ νὰ μὴν θεωρηθεῖ ἀρκετὴ μιὰ παραπομπὴ σὲ κάποιο εἰδικὸ ἢ μερικὲς φορὲς γενικὸ βοήθημα (ὅπως γίνεται γιὰ παράδειγμα ὃσον ἀφορᾶ τὴν ἀραβικὴν παράδοση τοῦ ἔργου), στὸν καταρτισμὸ τοῦ ὑπομνήματος τῶν παράλληλων χωρίων,¹² στὴ μετάφραση καὶ τὸν σχολιασμό. Παραθέτω στὴ συνέχεια κάποιες παρατηρήσεις ποὺ ἀφοροῦν μόνο τὸ κείμενο καὶ τὰ σχόλια.

I. Μιὰ γενικὴ παρατήρηση ἀφορᾶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀποδίδο-

12. Χορακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ περιεχομένου τοῦ ὑπομνήματος τῶν παράλληλων χωρίων ἀποτελεῖ τὸ ἀκόλουθο: Σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο συνδρομὴ ποὺ ἐντοπίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ σ. 28, 3-4 ὁ ἐκδότης σημειώνει στὰ sim.: «*συνδρομῆς*: cf. *infra cap. 9*»: στὸ κεφ. 9, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ λέξη *συνδρομή* (*συγκεκριμένα* στὴν τρίτη σειρὰ τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ, σ. 58, 27 Otte) σημειώνεται: «58, 25-62, 14 *οἰκεῖον*: cf. Empirikerschule, fr. 124 Deichgräber». Ἀλλὰ τὸ ἀπ. 124 δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ἴδιο τὸ κεφ. 9 τοῦ II. πλήθ., τὸ ὁποῖο ὁ Deichgräber ἔχει συμπεριλάβει στὴ συλλογὴ του τῶν ἀποσπασμάτων τῆς Ἐμπειρικῆς ιατρικῆς σχολῆς. Δηλ. γιὰ τὴν συνδρομὴν ὁ ἐκδότης περιορίζεται στὴ σημείωση ἐσωτερικῶν παραπομπῶν στὸ κείμενο, καὶ ὅχι στὴν καταγραφὴ χωρίων ποὺ ἐντοπίζονται σὲ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ ἢ καὶ ἄλλων ἀρχαίων γιατρῶν, καὶ στὰ ὁποῖα γίνεται λόγος γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸν καὶ ἐκτίθενται παρόμοιες ἀπόφθεις. Ἀνάλογες παρατηρήσεις θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑπομνήματος τῶν παράλληλων χωρίων.

νται οἱ τίτλοι διαφόρων γαληνικῶν συγγραμμάτων, τὰ ὅποια μνημονεύονται στὸ Περὶ πλήθους. Στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ Γαληνὸς παραπέμπει στὸ ἀντίστοιχο ἔργο μὲ μνείᾳ τοῦ τίτλου καὶ ὅχι μὲ γενικὴ ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενό του· ὅταν οἱ σχετικὲς παραπεμπτικὲς ἐκφράσεις ταυτίζονται ἐπακριβῶς μὲ τοὺς τίτλους τῶν ἔργων, ὅπως ἀκριβῶς τοὺς γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἄμεση παράδοση, οἱ ἐν λόγῳ ἐκφράσεις πρέπει νὰ ἔκδοθοῦν ὡς τίτλοι· ἡ ἀρχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἐφαρμοσθεῖ στὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις:

σ. 32, 20: ἐν τοῖς περὶ τῶν Ἰπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων ἀπέδειξα

Leg. ἐν τοῖς Περὶ τῶν Ἰπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων ἀπέδειξα (βλ. καὶ σ. 32, ὅπου ὁ ἔκδ. μεταφράζει: Ich aber habe in den Büchern «über die Lehrsätze des Hippokrates und Platons» dargelegt, ἐνῷ, ἀφοῦ σαφῶς στὴν μετάφρασή του σημειώνει τὴν σχολιαζόμενη ἐκφραση μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ ὡς τίτλο, θὰ ἥταν ὅρθότερο νὰ μεταφράσει: ... in den Büchern des Schrifts «über die Lehrsätze des Hippokrates und Platons», δηλ.: στὰ βιβλία τοῦ συγγράμματος Περὶ τῶν Ἰπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων. "Αν ὅμως ἥταν συνεπής μὲ τὴν ἔκδοση, ἡ μετάφραση τοῦ χωρίου θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει ὡς ἀκολούθως: ... in den Büchern, wo ich über die Lehrsätze des Hippokrates und Platons dargelegt).¹³

σ. 32, 27: δέδεικται δέ μοι καὶ ἐν τῷ περὶ φυσικῶν δυνάμεων

Leg. ἐν τῷ Περὶ φυσικῶν δυνάμεων [sc. συγγράμματι] (βλ. καὶ σ. 32, ὅπου ὁ ἔκδ. μεταφράζει: Ich habe es aber auch in meinem Buch «über die natürlichen Kräfte»).

Βλ. καὶ Γαλην., Π. χρ. μορ. 4, 15 [III 316, 13-15 K. = I 232, 14-16 Helmreich]:¹⁴ δέδεικται δέ καὶ περὶ τούτου πρὸς ἡμῶν ἐν τοῖς Περὶ φυσικῶν δυνάμεων Υγιειν. 1, 12 [VI 66, 13-14 K. = CMG V/4/2, σ. 31, 8]: λέλεκται δ' ὑπὲρ τῆς γενέσεως αὐτῶν ἐν τοῖς Περὶ κράσεων.¹⁵

13. Η ἴδια παρατήρηση, στὶς γενικὲς ἀρχές της, ίσχυει καὶ γιὰ τὶς λοιπὲς ἀνάλογες περιπτώσεις ποὺ ἔξετάζονται στὴ συνέχεια.

14. Μὲ ἀφορμὴ αὐτὴ τὴ διπλῆ παραπομπὴ ἐπισημαίνω ἐδῶ ὅτι ὅσον ἀφορᾶ τὰ διάφορα παρατιθέμενα χωρία, ἂν καὶ παραπέμπω καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Kühn, ἀκολούθω τὴν ὄρθογραφία καὶ γενικότερα τὴ μορφὴ τοῦ κειμένου τῶν νεότερων ἔκδόσεων (γιὰ ὅσα κείμενα ὑπάρχουν).

15. Σημειώνω ὅτι στὴ λατινικὴ μετάφραση ποὺ παραθέτει ὁ Kühn στὴν ἔκδοση τοῦ Γαληνοῦ διαπιστώνεται κάποια ἀσυνέπεια ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀπόδοση τῶν χωρίων αὐτῶν· ἔτοι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο ἐν λόγῳ χωρία μεταφράζεται: Demonstratum autem est etiam hoc a nobis in libris, quos De facultatibus naturalibus conscripsimus (δηλ. σὰν τὸ De facultatibus naturalibus νὰ ἀφορᾶ τίτλο), ἐνῷ τὸ δεύτερο: Dictum autem nobis de generatione horum est in libris, quos de temperamentis edidimus (δηλ. σὰν τὸ de temperamentis νὰ ἀποτελεῖ ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενο τοῦ οἰκείου συγγράμματος).

Γιὰ τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη περίπτωση, δηλ. τῆς παραπομπῆς στὸ σύγγραμμα *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων* μὲ μνείᾳ ὅχι τοῦ τίτλου ἀλλὰ τοῦ περιεχομένου του, βλ. λίγο παρακάτω, τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σσ. 36, 29-38, 1.

σσ. 36, 29-38, 1: εἴπερ οὖν ὁρθῶς ἀπεδείξαμεν ἐν τῇ τῶν φυσικῶν δυνάμεων πραγματείᾳ

Ἡ πρώτη παρατήρηση στὸ χωρίο αὐτὸ ἀφορᾶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς προσθήκης τῆς προθέσεως περὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἄρθρο τῶν, δηλ.: ἐν τῇ *(περὶ)* τῶν φυσικῶν δυνάμεων πραγματείᾳ.

Ἐπισημαίνω ὅτι ἡ ἴδια προσθήκη κρίθηκε ἀπαραίτητη στὴν ἴδια ἀκριβῶς παραπεμπτικὴ ἔκφραση ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῶν ἀκόλουθων δύο ἔργων τοῦ Γαληνοῦ Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Π. φύσ. ἀνθρ. 1, Προοίμιον [XV 14, 18-15, 1 K. = CMG V/9/1, σ. 10, 6-7]: καθάπερ ἐδιδάξαμεν ἐν τοῖς *(περὶ)* τῶν φυσικῶν δυνάμεων ὑπομνήμασιν (λατ. μτφρ.: quemadmodum in commentariis de facultatibus naturalibus docuimus), καὶ Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Ἐπιδημ. ΣΤ' 5, 1 [XVII/B', σ. 228, 11-13 K. = CMG V/10/2/2, σ. 228, 14-16]: ἀρκεῖ γὰρ ἀναμνῆσαι μόνον, ὡς ἐν τοῖς *(περὶ)* τῶν φυσικῶν δυνάμεων ὑπομνήμασιν ἐδείχθησαν αἱ καθόλου δυνάμεις αὐτῆς (λατ. μτφρ.: Nam memoria repetere satis fuerit, in commentariis de naturalibus viribus, omnes naturae communes facultates fuisse explicatas).¹⁷

Στὸ χωρίο αὐτὸ ἐπίσης εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν μνημονεύεται ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὶς φυσικὲς δυνάμεις (*Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*), ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ στὸ σύγγραμμα γίνεται μὲ μνείᾳ τοῦ περιεχομένου του.¹⁸ Συνεπῶς ἡ ὁρθὴ μετάφραση εἶναι: «ἄν λοιπὸν σωστὰ ἀποδείξαμε στὴν πραγματείᾳ τὴν σχετικὴ μὲ τὶς φυσικὲς δυνάμεις ...» (Wenn ich nun in der Abhandlung, wo ich über die natürlichen Kräfte richtig dargelegt habe καὶ ὅχι: Wenn ich nun in der Abhandlung «Über die natürlichen Kräfte» richtig dargelegt habe).

σ. 42, 11-13: πότερον δὲ κινεῖσθαι μόνον ἐφιέμενον, ἢ καὶ ἡσυχάζη, σκέψεως ἑτέρας οὐ μικρᾶς ἢ, διωρισμένης ἡμῖν ἐν τοῖς περὶ μυῶν κινήσεως

16. Καὶ στὰ δύο αὐτὰ χωρία τὸ προστιθέμενο περὶ γράφεται ἐσφαλμένως μὲ κεφαλαῖο τὸ ἀρχικὸ γράμμα, ἀφοῦ ὁ παραδεδομένος τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων* (βλ. τὴν παρατήρηση στὸ χωρίο, σ. 32, 27).

17. Πρβ. ἀκόμη Γαλην., Ὅτι ταῖς τοῦ σώμ. κρασ. 5 [IV 785, 8-9 K. = Gal. scr. min. II 46, 16-17]: δι’ ἐκείνων τῶν ἐλέγχων, οὓς ἐν τῷ *(Περὶ)* (scripsi: π- ed.) τῶν καθ’ Ἰπποκράτην στοιχείων ἐγράψαμεν.

18. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἄρθρου τῶν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς, καὶ τὸ ἴδιο θὰ ἵσχε στὴν ἐν λόγῳ περίπτωση, ἀκόμη καὶ ἀν στὸ ἐξεταζόμενο χωρίο πρὶν ἀπὸ τὸ τῶν ὑπῆρχε ἡ πρόθεση περὶ (δηλ. ἀν ἡταν γραμμένο: περὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων).

Leg. ἐν τοῖς Περὶ μυῶν κινήσεως [sc. βιβλίοις] (βλ. καὶ σ. 43, ὅπου ὁ ἐκδότης μεταφράζει: in den Büchern «Über die Bewegung der Muskeln»).

Βλ. ἐπίσης Γαλην., Π. χρ. μορ. 1, 16 [III 46, 5-6 K. = I 33, 11-12 Helmreich]: ἐν τοῖς Περὶ μυῶν κινήσεως εἰρηται, καὶ δ.π. 11, 10 [III 882, 13-14 K. = II 141, 24-25 Helmreich]: ἐδείχθη γὰρ ἐν τοῖς Περὶ μυῶν κινήσεως.¹⁹

σ. 44, 2-3: τὰ γοῦν Ἐρασιστράτου κατὰ τὸ πρῶτον ὑγιεινῶν αὐτὸ μαθεῖν

“Οπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὴν γενικὴν ὑγιεινῶν, ὅπου τὸ ύ πρέπει νὰ γραφτεῖ μὲ κεφαλαῖο, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προστεθεῖ τὸ ἄρθρο τῶν, καὶ τὸ χωρίον νὰ ἐκδοθεῖ ὡς ἀκολούθως: ... κατὰ τὸ πρῶτον *〈τῶν〉* Υγιεινῶν (δῆλ.: ... στὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ συγγράμματος ποὺ τιτλοφορεῖται Υγιεινά).²⁰ Βλ. ἀκόμη Γαλην., Π. πλήθ. 8 [σ. 56, 18-19 Otte]: Ἐρασίστρατος δὲ ἐν τῷ προτέρῳ τῷ ν ὑγιεινῶν [leg. Υ-]²¹ αὐτὴν μὲν τὴν γένεσιν τῆς πληθώρας διερχόμενος διδάσκει: ἐπίσης Π. φλεβοτ. πρὸς Ἐρασιστρ. ἐν Ρώμῃ 8 [XI 236, 13-14 K.] = Ἐρασίστρ., ἀπ. 162 Garofalo: οὗτω δὲ κἀν τῷ προτέρῳ τῷ ν Υγιεινῶν [ὑ- Kühn] μετὰ τὸ προειπεῖν· Τῶν Ἰπποκρ. γλ. ἐξῆγ., λ. βούπροηστις [XIX 89, 13-14 K.]: οὗ μέμνηται Διοσκουρίδης ἐν τε τῷ πρώτῳ τῷ ν Υγιεινῶν, καὶ Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Κατ' ἵητρ. 3, 26 [XVIII/B, σσ. 872, 17-873, 1 K.]: ἐν τῷ δευτέρῳ τῷ ν Υγιεινῶν. Προβ. καὶ Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Προρρητ. 2, 1 [XVI 592, 14-15 K. = CMG V/9/2, σ. 53, 25-26]: ὡς ἐν τοῖς Υγιεινοῖς δέδεικται.

σσ. 54, 24-56, 2: λέλεκται δὲ περὶ τούτων ἐν πολλαῖς πραγματείαις, ἀλλ’ ἵκανὰ τῷ βουληθέντι σύνοψίν τινα λαβεῖν αὐτῶν ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν ἐν τοῖς συμπτώμασιν αἰτιῶν εἰρημένα καὶ τῷ τετάρτῳ τῶν ὑγιεινῶν· εἰ δὲ καὶ τῷ περὶ τῆς τῶν φαρμάκων δυνάμεως ἀνελέξατό τις γράμμα καὶ τὴν προηγουμένην αὐτοῦ πραγματείαν τὴν περὶ κράσεων, ἐπιστημονικώτερον ἀν οὗτος πεισθείη περὶ τῆς τῶν δακνωδῶν φύσεως.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ χωρίου αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐκδοθεῖ ὡς ἀκολούθως:

ἐν τῷ δευτέρῳ *〈περὶ〉* τῶν ἐν τοῖς συμπτώμασιν αἰτιῶν εἰρημένα καὶ τῷ τετάρτῳ τῶν Υγιεινῶν ... (τὸ περὶ πρέπει νὰ γραφτεῖ μὲ μικρὸ τὸ ἀρχικὸ γράμμα, ἐπειδὴ μὲ τὴ σχετικὴ ἔκφραση ὁ Γαληνὸς ἀναφέρεται στὸ

19. Διευκρινίζω ὅτι ἡ ἔκφραση Περὶ μυῶν κινήσεως στὰ χωρία αὐτὰ δηλώνεται ὡς τίτλος μόνον στὴν ἔκδοση τοῦ Helmreich. Βλ. καὶ τὴ λατ. μτφρ. τοῦ Kühn γι’ αὐτὰ τὰ δύο χωρία· γιὰ τὸ πρῶτο: in libris de muscularum motu dictum est, καὶ γιὰ τὸ δεύτερο: demonstravimus enim in commentariis de motu muscularum.

20. Σημεώνω ὅτι τὸ χωρίον αὐτὸ τὸ παραθέτει χωρὶς τὴν προτεινόμενη προσθήκη ἀλλὰ μὲ κεφαλαῖο τὸ ἀρχικὸ ύ (τῆς γεν. ὑγιεινῶν) καὶ ὁ Garofalo, ἐκδίδοντας τὸ χωρίον ὡς ἀπ. 161 τοῦ Ἐρασιστράτου· βλ.: τὰ γοῦν Ἐρασιστράτου κατὰ τὸ πρῶτον Υγιεινῶν.

21. Βλ. καὶ Deichgräber, Empirikerschule, ἀπ. 122 (σ. 155, στίχ. 26-27).

περιεχόμενο καὶ ὅχι στὸν τίτλο τοῦ συγγράμματος, ὁ ὥποῖος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἄμεση παράδοση ὡς Περὶ αἰτιῶν συμπτωμάτων).

Γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς προσθήκης συνηγορεῖ καὶ ἡ ἀκόλουθη, σχεδὸν πανομοιότυπη παραπεμπτικὴ ἔκφραση τοῦ Γαληνοῦ ἡ ὥποία ἀφορᾶ τὸ ἵδιο σύγγραμμα, βλ. Τέχν. ιατρ. 18, 8 [I 352, 4-5 K. = σ. 330, 15-16 B.]: εἴρηται δὲ ἐν τῷ τρίτῳ περὶ τῶν ἐν τοῖς συμπτώμασιν αἰτίων (λατ. μτφρ.: In tertio autem libro d e symptomatum causis diximus). ἐπίσης καὶ Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἐπιδημ. Γ' 1, 4 [XVII/A', σ. 514, 17-18 = CMG V/10/2/1, σ. 21, 21-22]: ... καὶ τινῶν ἑτέρων τοιούτων κινήσεων ἐμοὶ μὲν ἐν τοῖς *περὶ τῶν συμπτωμάτων αἰτίων διώρισται* (λατ. μτφρ.: et de caeteris quibusdam eiusmodi motibus a me quidem in libris d e symptomatum causis definitum est).²³ Πρβ. καὶ τὸ σχόλιο, στὸ χωρίο, σσ. 36, 29-38, 1 (ἐν τῇ τῶν φυσικῶν δυνάμεων πραγματείᾳ²⁴).

Ἐπίσης ἡ ἔκφραση (καὶ τῷ) περὶ τῆς τῶν φαρμάκων δυνάμεως (ἀνελέξατό τις γράμμα) δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ τίτλο, ἀλλὰ ἀποτελεῖ παραπομπὴ στὸ περιεχόμενο τοῦ συγγράμματος Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων (ὅπως ἄλλωστε δέχεται καὶ ὁ ἐκδότης, βλ. sim. στὸ χωρίο).

Τέλος στὴν ἔκφραση καὶ τὴν προηγουμένην αὐτοῦ πραγματείαν τὴν περὶ κράσεων, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι μνημονεύεται τίτλος καὶ νὰ ἐκδώσουμε Περὶ κράσεων (ἀφοῦ ἔτσι ἀκριβῶς εἶναι ὁ παραδεδομένος τίτλος τοῦ ἔργου).

Οσον ἀφορᾶ τὴν γερμανικὴν μετάφραση τοῦ χωρίου αὐτοῦ πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅτι ὁρθά (ἀλλὰ ἀσυνεπῶς ὡς πρὸς τὴν ἔκδοσην) μεταφράζονται ὡς τίτλοι οἱ ἔκφρασεις τῶν ἐν τοῖς συμπτώμασιν αἰτίων («Ursachen in den Symptomen»²⁵), τῷ τετάρτῳ τῶν ὑγιεινῶν (Hygeina) καὶ πραγματείαν τὴν περὶ κράσεων (über die Mischungen), ἐνῶ ἡ ἔκφραση καὶ τῷ

22. Τὸ περὶ ἐκδίδεται ἐσφαλμένως μὲ κεφαλοῖ τὸ ἀρχικὸ γράμμα.

23. Ἡ ἴδια προσθήκη ἀπαιτεῖται καὶ στὸ χωρίο τοῦ Γαληνοῦ Π. προγν. σφυγμ. 2, 12 [IX 326, 8-9 K.]: εἴρηται γὰρ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν ἐν τοῖς συμπτώμασιν αἰτίων, δηλ. εἴρηται γὰρ ἐν τῷ δευτέρῳ *περὶ* τῶν ἐν τοῖς συμπτώμασιν αἰτίων (βλ. καὶ τὴ λατιν. μτφρ.: quod secundo libro d e causis symptomatum).

24. Πρβ. καὶ τὰ ἀκόλουθα χωρία, ὅπου ἐντοπίζεται τρόπος παραπομπῆς παρόμοιος μὲ τὸν ἐδῶ σχολιαζόμενο, στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὅμως μὲ ἀκριβῆ μνεία τῶν τίτλων τῶν σχετικῶν συγγραμμάτων, καὶ φυσικὰ μὲ ὑπαρξη τοῦ περὶ: Γαλην., Π. κράσ. 1, 6 [I 538, 12-14 K. = σ. 19, 10-12 Helmreich]: Λέλεκται μὲν οὖν ἐπὶ πλεῖστον ἡμίν ὑπὲρ ἀπάσης τῆς τουαύτης χρήσεως τῶν ὀνομάτων ἐν τῷ δευτέρῳ Περὶ διαγνώσεως σφυγμῶν Π. μελ. χολ. 8 [V 138, 4-6 K. = CMG V/4/1, σ. 88, 19-20]: ὁ Ἐρασίστρατος ἔγραψεν ἐν τῷ δευτέρῳ Περὶ πυρετῶν κατὰ τήνδε τὴν λέξιν, καὶ Π. δυσπν. 1, 17 [VII 799, 15-17 K.]: καὶ τοίνυν ὅστις περὶ τῶν ἄλλων ἀρτηρῶν τῶν καθ' ὅλον τὸ ζῷον ἐν τῷ δευτέρῳ Περὶ τῶν ἐν τοῖς σφυγμοῖς αἰτίων εἴρηται.

25. Ὁρθότερα: Über die Ursachen in den Syptomen, ἢ: Über die Ursachen der Symptomen.

περὶ τῆς τῶν φαρμάκων δυνάμεως ἀνελέξατό τις γράμμα ἐσφαλμένα μεταφράζεται καὶ σημειώνεται ὡς τίτλος: wenn aber jemand auch die Schrift «über die Kraft der Heilmittel» liest, ἀφοῦ γαληνικὸ σύγγραμμα μὲ τίτλῳ Περὶ τῆς τῶν φαρμάκων δυνάμεως δὲν εἶναι γνωστό· ἀντίθετα, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ ἐκδότης, ἡ σχετικὴ γαληνικὴ ἄποψη ἐντοπίζεται στὸ Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων.

σ. 58, 4-8: ἡ δὲ διὰ χρόνων σημείωσις τοῦ πλήθους ἐκ μὲν τοῦ προγεγονότος χρόνου λαμβάνει τὸν ἀργὸν βίον ἄμα τῇ τῶν ἐκκρίσεων ἐπισχέσει· ἐκ δὲ τοῦ νῦν ἐνεστῶτος τό τε παρεμπίπλασθαι καὶ τὴν ἐλκώδη διάθεσιν, ὅκνον τε πρὸς τὰς κινήσεις καὶ βάρος ὅλου τοῦ σώματος, ὅσα τε ἄλλα τοιαῦτα προστιθέασιν· ἐκ δὲ τοῦ μέλλοντος, ὅτι περ κενωθέντες οἱ οὖτως ἔχοντες καλῶς ὀνηνται.

Στὸ χωρίο αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ τὴν τρίχρονον σημείωσιν, τὴν ὅποια οἱ περὶ τὸν Ἡρόφιλον εἰσήγαγον ὁμοίως τοῖς Ἐμπειρικοῖς [σ. 56, 25-27 Otte]. Ἡ γραφὴ διὰ χρόνων, τὴν ὅποια υἱοθετεῖ ὁ Otte, ἀποτελεῖ εἰκασία τοῦ K. Deichgräber ἀντὶ τῆς παραδεδομένης γραφῆς διὰ χρόνον.²⁶ ὁ H. von Staden, ἐκδίδοντας τὸ κείμενο αὐτὸ (ώς ἀπ. 223a τοῦ Ἡροφίλου) διατηρεῖ τὴν γραφὴ τῶν κωδίκων, ὡστόσο στὸ ἀντίστοιχο κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνει: «διὰ χρόνον vulg: τρίχρονος conieci».²⁷

Πράγματι στὸ χωρίο ἡ δὲ διὰ χρόνον σημείωσις φαίνεται νὰ ὑπάρχει νοηματικὸ καὶ συντακτικὸ πρόβλημα. Ἡ εἰκασία τοῦ Deichgräber εἶναι λογική, καὶ ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στὴ γεν. πληθ. χρόνων καὶ στὴν ὁμόηχη αἰτ. ἐν. χρόνον δὲν ἀπαιτεῖ κάποια περαιτέρω ἐξήγηση. Ωστόσο καὶ πάλι τὸ κείμενο παραμένει προβληματικό, ἀφοῦ δὲν καθορίζονται ἀριθμητικὰ οἱ χρόνοι τῆς σημειώσεως, καὶ αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἐπιχειρεῖ νὰ ἔξαλείψει ἡ πρόταση τοῦ von Staden (ἢ δὲ τρίχρονος σημείωσις). Κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ ἔξεταζόμενο χωρίο ἀποκαθίσταται πλήρως, ἂν, ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς διορθωτικῆς προτάσεως τοῦ Deichgräber, προσθέσουμε ὕστερα ἀπὸ τὸ διὰ τὴ γεν. πληθ. τριῶν, δηλ.:

ἡ δὲ διὰ τριῶν χρόνων σημείωσις τοῦ πλήθους ...

“Οτι πρόκειται γιὰ τὴν σημείωσιν ἡ ὅποια ὀλοκληρώνεται σὲ τρεῖς χρόνους (ἢ ὅτι ἐπεκτείνεται σὲ τρεῖς χρόνους), προκύπτει ἀναντίρρητα καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι λίγο προηγουμένως ὁ Γαληνὸς ἔκανε λόγο γιὰ τὴν τρίχρονον σημείωσιν,²⁸ ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι στὴ συνέχεια

26. Bλ. *Empirikerschule*, ἀπ. 122 (σ. 156, στίχ. 7).

27. Bλ. *Herophilus*, ἀπ. 223a (σ. 383, κριτ. ὑπόμν.).

28. Bλ. Γαλην., Π. πλήθ. 8, 25 [σ. 56, 25-27 Otte]: ἀμέλει καὶ μέρος τι τῆς τριχρόνου λεγομένης σημειώσεως, ἦν οἱ περὶ τὸν Ἡρόφιλον εἰσήγαγον ὁμοίως τοῖς Ἐμπειρικοῖς.

τοῦ ἔξεταζόμενου χωρίου καταγράφονται σαφῶς οἱ τρεῖς χρόνοι: ἐκ μὲν τοῦ προγεγονότος χρόνου, ἐκ δὲ τοῦ νῦν ἐνεστῶτος καὶ ἐκ δὲ τοῦ μέλλοντος.

Εἰδικότερα σχετικὰ μὲ τὴν προσθήκη τῆς γραφῆς τριῶν βλ. Γαλην., Τέχν. ἴατρ. 3, 3 [I 313, 17 K. = σ. 282, 5-6 B.]: καὶ ταῦτα δέ [sc. τὰ σημεῖα] κατὰ τὸν τρεῖς χρόνους (βλ. ὀλόκληρο τὸ κεφ. 3, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ τρίχρονος σημειολογία ὅσον ἀφορᾶ τὴν παροῦσαν ὑγείαν, τὴν παροῦσαν νόσον καὶ τὴν οὐδετέραν διάθεσιν]. Στέφ., Σχόλ. εἰς Ἰπποκρ. Προγν. [I 2, 109 Dietz = CMG XI/1/2, σ. 40, 4-5]: τὸ δὲ τῆς προγνώσεως ὄνομα λαμβάνεται παρ' αὐτοῦ κατὰ τῶν τριῶν χρόνων, παρεόντος τε καὶ μέλλοντος καὶ προγεγονότος, καὶ ὅ.π. [I 3, 3 Dietz = CMG XI/1/2, σ. 42, 7-8]: Ἐντεῦθεν ἀρχεται ὁ πρῶτος συλλογισμὸς ὃντινα ἐλέγομεν ἀπὸ τῶν τριῶν χρόνων τὴν πρότασιν ἔχειν.

II. Ἡ δεύτερη σειρὰ τῶν παρατηρήσεων ἀφορᾶ τὰ σχόλια ποὺ συνοδεύουν τὴν ἔκδοσην καὶ τὰ ὄποια δίνουν τὴν αἰσθησην κάποιας προχειρότητας. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι σποραδικὰ καὶ ἐλλιπῆ, ἀδικοῦν τὴν γενικὴν εἰκόνα τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ μάλιστα τὸ ἐκδιδόμενο κείμενο προσφέρεται γιὰ ἐνδιαφέροντα σχολιασμό.

Γιὰ παράδειγμα, ἐνῶ, μὲ ἀφορμὴ τὸ χωρίο, σ. 26, 20 κ.ἔ.: εἰ τὰ γεγραμμένα τε πρὸς Ἀσκληπιάδου τε καὶ πολλῶν Ἀσκληπιαδείων τε καὶ μεθοδικῶν ὑπὲρ τοῦ μηδεμίαν εἶναι δύναμιν ἐν τοῖς ζῷοις, κάνει λόγο γιὰ τὸ ἔργο τοῦ J. Vallance, «The Medical System of Asclepiades of Bithynia», ANRW II/37/1 (1993) 693-727, ἀρκεῖται νὰ σημειώσει ὅτι ὁ μελετητὴς αὐτὸς καταγράφει τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀσκληπιάδη στὶς σσ. 711-727· φυσικὰ ἀκριβέστερο θὰ ἥταν νὰ παραπέμψει στὴ σ. 718, ὅπου καταγράφεται ὅχι μόνο τὸ χωρίο αὐτό, ἀλλὰ καὶ τὸ σ. 48, 9 κ.ἔ. Otte (αὐτὸ τὸ δεύτερο χωρίο ὁ Otte, ὅ.π., σσ. 94-95, τὸ σχολιάζει μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν πλημμελῆ παράδοσή του). Ἐπίσης γιὰ διάφορους ὄρους ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἑμπειρικοὶ ἢ οἱ Μεθοδικοὶ γιατροὶ ἀρκεῖται σὲ ἀπλῆ παραπομπὴ σὲ σχετικὰ δημοσιεύματα, ἐνῶ θὰ ἐπρεπε νὰ σχολιασθοῦν ὅχι μόνο γενικὰ ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου, δηλ. μὲ τὸ πλήθος· ὁμοίως ἀλλούς ὄρους τοὺς σχολιάζει μόνο σὲ σχέση μὲ τὸν Ἐρασίστρατο, ἐνῶ καὶ ἀπὸ τὸ ἵδιο τὸ ἐκδιδόμενο ἔργο εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ὁρολογία τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσαν καὶ ἀλλοι γιατροί.

Παρατίθενται στὴ συνέχεια ἐνδεικτικὰ κάποιες ἐπισημάνσεις ποὺ ἀφοροῦν τὰ σχόλια στὸ κείμενο:

σ. 28, 3-4: ἐπὶ ταῦτη γοῦν τῇ συνδρομῇ, καλοῦσι γὰρ οὕτω τὸ ἄθροισμα τῶν συμπτωμάτων

Γενικὰ γιὰ τὴν συνδρομὴν ὡς ἄθροισμα τῶν συμπτωμάτων κάποιας νόσου βλ. Γαλην., Π. αἱρέσ. τοῖς εἰσαγ. 3 [I 72, 5-7 K. = Gal. scr. min. III 7, 3-5]: τὸ γὰρ προειρημένον ἄθροισμα τῶν συμπτωμάτων ἐπὶ τοῦ πυρέττοντος, ὃ συνδρομὴν καλεῖν εἰσιν εἰθισμένοι. Θεραπ. μέθ. 2, 4 [X

100, 16-101, 3 K.]: ἀλλ' ἐπὶ τὴν οὐσίαν αὐτῶν ἀνέρχεσθαι πειρᾶ, καὶ ταύτην ἔξευρίσκειν ἀκριβῶς, οὐκ ἀρκούμενος τοῖς φαινομένοις αἰσθήσει συμπτώμασιν, ἢ τοῖς Ἐμπειρικοῖς ὁρίζει τε καὶ περιγράφει τὴν συνδρομήν· οὕτω γὰρ ἀξιοῦσιν ὄνομάζειν αὐτοὶ τὸ τῶν συμπτωμάτων ἄθροισμα τῶν ὑπαρχόντων τῷ πεπονθότι τόπῳ· πρβ. καὶ Υγιειν. 5, 10 [VI 361, 2-9 K. = CMG V/4/2, σ. 159, 21-26]. Τὸ οὖσ. συνδρομὴ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἐμπειρικοὺς γιατροὺς ἀντὶ τοῦ παλαιότερου ὅρου συνεδρεύοντα [sc. συμπτώματα]. βλ. Υπόμν. εἰς Ιπποκρ. Π. διαίτ. ὁξ. 4, 68 [XV 851, 15-852, 5 K. = CMG V/9/1, σ. 331, 10-15]: Τὰ μεγάλα καὶ ἀξιόλογα [sc. συμπτώματα] πλευρίτιδος καὶ περιπνευμονίας διώρισται πάντα κατὰ τὸ γνήσιον μέρος τοῦ βιβλίου, τὰ δὲ πάσι τοῖς ἰατροῖς γιγνωσκόμενα παραλέσειπται· τοιαῦτα δ' ἐστὶν ἡ νῦν οὕτος γράφει, καὶ πρῶτον μὲν τὴν «συνδρομὴν» ὄνομαζομένην ὑπὸ τῶν παλαιῶν Ἐμπειρικῶν, οἱ παλαιοὶ δὲ «συνεδρεύοντα» τοῖς πάθεσιν ἐκάλουν τὰ τοιαῦτα συμπτώματα. βλ. καὶ Deichgräber, Empirikerschule, σ. 143, ἀπ. 84 (συνεδρεύοντα συμπτώματα/συνδρομὴ). βλ. ἀκόμη στὸν Ἰδιο, ὁπ., ἀπ. 10b, σ. 57, 1-9, καὶ ἀπ. 78, σ. 140, 7-16 (ὅπου ὁ ὅρος συνδρομὴ χρησιμοποιεῖται ὡς συνώνυμος τοῦ πάθους, τῆς νόσου), καὶ ἀπ. 10b, σ. 58, 3-10 (σχετικὰ μὲ τὴ διάκριση τῶν συνδρομῶν σὲ διαγνωστικές, προγνωστικές καὶ θεραπευτικές). Εἰδικότερα γὰρ τὴν πληθωρικὴν συνδρομὴν βλ. παρακάτω, τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σ. 60, 1.

σ. 28, 17-19: καίτοι γε ἔνιοι τῶν νῦν εἰς τοσοῦτον ἡκουσι τόλμης, ὡς ἐπιγράφεσθαι μὲν ἔσαντοῖς αἰρέσεως ὀνόματα, γινώσκειν δὲ οὐδὲν οὐδὲ ἔκείνων [ἐστὶν] αὐτῶν.

Γιὰ τὴν αὐθάδη συμπειριφορὰ καὶ τὴν ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς καταρτίσεως μεγάλης μερίδας γιατρῶν τῆς ἐποχῆς του ὁ Γαληνὸς κάνει λόγο σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῶν ἔργων του. Γιὰ τὴν ἀναιτιολόγητη οἰκειοποίηση τῆς προσωνυμίας τοῦ ὀπαδοῦ κάποιας ἰατρικῆς ἢ φιλοσοφικῆς σχολῆς βλ. Γαλην., Π. τάξ. ἰδ. βιβλ. 1, 3-4 [XIX 50, 4-11 K. = Gal. scr. min. II, σ. 80, 11-18 = σσ. 88, 13-89, 7 B.-M.]: θαυμάζουσι [-μάσει B.] γοῦν ἄλλος ἄλλον ἰατρῶν τε καὶ φιλοσόφων οὗτε τὰ αὐτῶν μεμαθηκότες οὕτ' ἐπιστήμην ἀσκήσαντες ἀποδεικτικήν, ἢ διακρῖναι δυνήσονται τοὺς φευδεῖς λόγους τῶν ἀληθῶν, ἀλλ' ἔνιοι μὲν ὅτι πατέρας ἔσχον ἦτοι γ' Ἐμπειρικοὺς ἢ Δογματικούς ἢ Μεθοδικούς, ἔνιοι δ' ὅτι διδασκάλους, ἄλλοι δ' ὅτι φίλους ἢ διότι κατὰ τὴν πόλιν αὐτῶν ἐθαυμάσθη τις ἀπὸ τῆσδε τῆς αἰρέσεως· οὕτω δὲ καὶ τις τῶν φιλοσοφίας αἰρέσεων ἄλλος κατ' ἄλλην αἰτίαν ἦτοι Πλατωνικὸς ἢ Περιπατητικὸς ἢ Στωϊκὸς ἢ Ἐπικούρειος ἐγένετο, νυνὶ δὲ ἀφ' οὗ καὶ διαδοχαὶ αἰρέσεων εἰσιν, οὐκ ὀλίγοι κατὰ τήνδε τὴν πρόφασιν ἀναγορεύουσιν ἔσαντοὺς ἀπὸ τῆς αἰρέσεως, ὅθεν ἀνατρέφονται,

μάλισθ' ὅταν ἀπορῶσιν ἀφορμῆς ἐτέρας βίου, καὶ Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Ἐπιδημ. ΣΤ' 4, 26 [XVII/B', σ. 210, 2-3 K. = CMG V/10/2/2, σ. 242, 17-18]: τοῖς δ' Ἰπποκρατείους μὲν ἔσωτοὺς ὀνομάσασιν, ἀγνοοῦσι δὲ τὰ κυριώτατα δόγματα τῆς Ἰπποκράτους τέχνης· πρβ. ἐπίσης Ὄτι ὁ ἄριστ. ἰατρ. καὶ φιλόσ. I 1 [I 53, 1-6 K. = Gal. scr. min. II 1, 1-7 = σ. 284, 1-9 B.-M.], καὶ Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Ἐπιδημ. Γ' 1, 4 [XVII/A', σ. 507, 7-12 K. = CMG V/10/2/1, σ. 17, 11-16].

σ. 28, 29: ἡ ἀρρήτω τινὶ ποιότητι

Ἄρρητες χαρακτηρίζονται οἱ ποιότητες, οἱ ὅποιες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν ἡ νὰ ἐξηγηθοῦν ἐπακριβῶς μὲ δρολογία ποὺ νὰ ἀντιστοιχεῖ εἰδικὰ σ' αὐτές· βλ. Γαλην., Π. διαφ. σφυγμ. 3, 6 [VIII 680, 1-17 K.], καὶ εἰδικότερα, στίχ. 1-3: εἰ δ' ἀρκεῖ σοι λέγειν ἀρρητον εἶναι τὸ πρᾶγμα, συγχωρήσεις δήπου καμοὶ λέγειν ἄλλας ἐπὶ ταῖς εἰρημέναις ὑφ' ἡμῶν ποιότητας ἐν τοῖς σφυγμοῖς ὑπάρχειν (λατ. μτφρ.: si rem dicas non esse explicare oratione ...), στίχ. 5-7: εἰ δ' ἐρωτήσετε με, τίνας ταύτας ἀρρήτους εἶναι φήσω αὐτοῖς ὀνόμασιν, ἐκ μεταφορᾶς δ' εἰ βούλοισθε, διδάξειν ὑφέξομαι (λατ. μτφρ.: Si me rogatis quasnam has? Nominibus propriis exprimi dicam non posse, sed metaphora, si vultis, audebo docere), καὶ στίχ. 15-16: ἀλλὰ καὶ ἡ τρίτη ποιότης ἀρρητος μὲν ἐστι, δειχθῆναι μέντοι δυναμένη (λατ. μτφρ.: Iam tertia qualitas est, non illa quidem verbis expressa, sed quae tamen possit monstrari). βλ. ἀκόμη Υγειν. 6, 9 [VI 422, 4-5 K. = CMG V/4/2, σ. 185, 17-18]: ἡ τινος ἐτέρας ἀρρήτου τε καὶ ὁρτῆς ποιότητος, καὶ Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 2, 9 [VIII 115, 12-14 K.]: εἰ δὲ τὰς ἀπλᾶς ποιότητας, αὗται μὲν οὐκ εἰσὶν ἀρρητοι, τὸ δὲ ποσὸν ἐν αὐταῖς ἀρρητον ἐν ἀκριβεῖ μέτρῳ, ρήτον δ' ὡς ἐν πλάτει.

σ. 32, 11: ἐν τούτοις γὰρ εἶναι χρὴ φιλόπονόν τε καὶ μέγαν τὸν ἰατρόν

Πρβ. Γαλην., Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 3, 7 [VIII 167, 3-5 K.]: τὸ δὲ τὴν δυσκρασίαν ὁποίᾳ τίς ἐστιν εὑρεῖν, οὐ συμκρὸν ἔργον, ἐνῷ χρὴ φιλόπονόν τε καὶ ζητητικὸν εἶναι τὸν ἰατρόν. Ἐπισημαίνω, ὅτι, ἐνῷ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ γιατροῦ ὡς φιλοπόνου ἐντοπίζεται σὲ πολλὰ χωρία τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων, μέγας ἀποκαλεῖται ὁ γιατρὸς σὲ ἀκόμη δύο μόνο χωρία τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων (ἀπ' ὅσο τουλάχιστον κατέστη δυνατὸν νὰ διαπιστώσω). βλ. Θεραπ. μεθ. 9, 11 [X 640, 4-6 K.]: ποτὲ μὲν ὅλως ἀνίατος ἡ διάθεσις ἔσται, ποτὲ δὲ ἐν χρόνῳ καὶ μόγις ἰατροῦ μεγάλου τυχοῦσα δυνατιτ' ἀν ἰαθῆναι, καὶ Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Προρρητ. 2, 36 [XVI 656, 11-12 K. = CMG V/9/2, σ. 82, 18-19]: ἄξια γὰρ ἰατροῦ μεγάλου ταυτί [sc. καθαίρειν τὰ ὀξέα], καθότι δέδεικται διὰ τῆς ἐξηγήσεως αὐτῶν.

σ. 32, 26: καὶ τῶν διοικουσῶν αὐτὰ δυνάμεων

Γενικὰ γιὰ τὰς διοικούσας τὰ ζῶα δυνάμεις ὁ Γαληνὸς κάνει λεπτομερῶς λόγο στὸ ἔργο του Περὶ φυσικῶν δυνάμεων (βλ. παρακάτω, τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σσ. 36, 29-38, 3). Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἔκφραση αἱ διοικοῦσαι δυνάμεις βλ. ἀκόμη Γαλην., Τέχν. Ἰατρ. 5 [I 319, 1 K. = σ. 286, 16-17 B.]: τὰς διοικούσας αὐτὰ δυνάμεις· Π. σπέρμ. 1, 11 [IV 553, 2-3 K.]: ἡ τὸ τοῦ νεύρου σῶμα τὴν διοικοῦσαν αὐτὸ δύναμιν· Π. κυουμ. διαπλ. 5 [IV 678, 16-17 K.]: ἐξ ἄλλων γὰρ φαινομένων τὰς διοικούσας ἡμᾶς εὑρίσκεσθαι δυνάμεις· Π. Ἰπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 2, 1 [V 211, 3-7 K. = σ. 168, 3-6 Müller]: ὃ καὶ τᾶλλα σχεδὸν ἀπαντα τὰ κατὰ μέρος ἀκολουθεῖν ἔδειξα, τοῦτο δέ ἔστι τὰ περὶ τῶν διοικουσῶν ἡμᾶς δυνάμεων ὅπόσα τέ εἰσι τὸν ἀριθμὸν ὅποια τέ τις ἔκαστη καὶ τόπον ὅντιν' ἐν τῷ ζῷῳ κατείληφεν, κ.ἄ.

σ. 36, 3-4: εἰ δ' ἐκ τῶν ὅντων τίθενται τὴν συνεκτικὴν αἰτίαν

Γιὰ τὸν ὄρισμὸ τοῦ συνεκτικοῦ αἰτίου βλ. [Γαλην.], Ὁρ. Ἰατρ. 157 [XIX 393, 5-10 K.]: Συνεκτικὸν αἴτιόν ἔστι ὁ παρὸν μὲν παροῦσαν φυλάττει τὴν νόσον, ὀνακρούμενον δὲ ἀναιρεῖ, ὡς ὁ ἐν τῇ κύστει λίθος, ὡς ὑδατίς, ὡς πτερύγιον, ὡς ἐγκανθίς, ὡς ἄλλα τοιαῦτα συνεκτικὰ καλούμενα αἴτια, ἀπερ οἱ γενναιότατοι τῶν Ἰατρῶν οὐκ ἐν αἴτιών μόνον λόγῳ, ἄλλὰ καὶ ἐκ παθημάτων τιθέντων ταῦτα. Σχετικὰ μὲ τὰ συνεκτικὰ αἴτια ὁ Γαληνὸς κάνει λόγο στὸ μόνο Λατινικὰ παραδεδομένο σύγγραμμά του Περὶ τῶν συνεκτικῶν αἰτίων (De causis continentibus/contentivis).²⁹

σσ. 36, 29-38, 3: εἴπερ οὖν ὁρθῶς ἀπεδείξαμεν ἐν τῇ <περὶ> (addendum)³⁰ τῶν φυσικῶν δυνάμεων πραγματείᾳ τὴν μὲν τινα τῶν οἰκείων ἐλκτικὴν εἶναι δύναμιν, ἐτέραν δὲ αὐτῶν τούτων ἀλλοιωτικήν, ἄλλην δὲ καθεκτικὴν αὐτῶν, καὶ τετάρτην ἀποκριτικὴν τῶν ἀλλοτρίων.

Στὸ θέμα τῶν τεσσάρων αὐτῶν φυσικῶν δυνάμεων ὁ Γαληνὸς ἐπανέρχεται συχνά (ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὴν εἰδικὴ φερώνυμη πραγματεία).³¹ βλ. Π. κράσ. 3, 1 [I 654, 6-9 K. = σ. 91, 2-5 Helmreich]: τέτταρας μὲν εἶναι παντὸς σώματος δυνάμεις, ἐλκτικὴν μὲν τῶν οἰκείων μίαν, ἐτέραν δὲ τὴν τούτων αὐτῶν καθεκτικὴν καὶ τρίτην <τὴν> ἀλλοιωτικὴν καὶ τετάρτην ἐπ'

29. Τὸ μόνο σχόλιο τοῦ Otte γιὰ τὸ χωρίο αὐτὸ γίνεται στὰ similia, ὅπου παραπέμπει στὸ «SVF II fr. 440 von Arnim» καὶ «cf. Herophilus fr. 280 von Staden», πρόκειται δῆλ. γιὰ παραπομῆτὴ στὸ ἴδιο χωρίο τὸ ὁπόιο ἀξιοποιοῦν γιὰ διαφορετικοὺς σκοποὺς ὁ von Arnim καὶ ὁ von Staden. Βλ. καὶ παραπάνω, τὴν παρατήρηση γιὰ τὸν τρόπο καταρτίσεως ἀπὸ τὸν ἐκδότη τοῦ ὑπομνήματος τῶν παραλληλῶν χωρίων.

30. Βλ. παραπάνω, τὴν παραπομῆτὴ στὸ χωρίο, σσ. 36, 29-38, 1.

31. Σὲ ἔνα μόνο χωρίο τῆς ὁποίας παραπέμπει ὁ Otte στὰ sim.

αὐταῖς τὴν τῶν ἀλλοτρίων ἀποκριτικήν· Π. διαφ. συμπτ. 4 [VII 63, 9-13 K.]: μέθοδος δὲ κἀνταῦθα τῆς ἀπάντων εύρεσεως ἡ γνῶσις τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ἀς ἐν τῷ περὶ αὐτῶν λόγῳ τέτταρας ἐν ἑκάστῳ τῶν τοῦ σώματος μορίων ἐδεῖξαμεν ὑπάρχειν, ἐλκτικήν τε καὶ καθεκτικήν καὶ ἀλλοιωτικήν καὶ ἀποκριτικήν· Π. διαφ. πυρετ. 2, 14 [VII 381, 6-12 K.]· Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 5, 8 [VIII 358, 3-9 K.]· αὐτόθι [VIII 367, 4-15 K.]· Π. κρίσ. 1, 11 [IX 590, 10-11 = σ. 94, 22-24 Alexanderson· πρβ. καὶ στίχ. 8-9 K. = στίχ. 24-25 Alexanderson]· Π. φλεβοτ. θεραπ. 8 [XI 275, 9-11 K.], κ.ἄ.

σ. 38, 19-20: καὶ γὰρ καὶ πνεύμονι καὶ ἥπατι καὶ νεφροῖς ἐγγίνεται βάρους αἴσθησις

Γιὰ τὴν αἴσθησιν βάρους ποὺ δημιουργεῖται γενικὰ σὲ ὅργανα τοῦ σώματος ἐξ αἰτίας κάποιας παθολογικῆς καταστάσεως βλ. Γαλην., Π. τροφ. δυν. 1, 4 [VI 493, 7-8 K. = CMG V/4/2, σ. 223, 22-23]: καὶ βάρους γε τὸ βλαβὲν οὕτω σπλάγχνον αἴσθησίν τινα ἐργάζεται τοῖς πάσχουσι, ἐνῶ εἰδικότερα γιὰ τὴ δημιουργία τῆς αἰσθήσεως αὐτῆς στὰ ὅργανα ποὺ μνημονεύονται στὸ ἔξεταζόμενο χωρίο, βλ. Γαλην., Υγιειν. 6, 7 [VI 413, 1-2 K. = CMG V/4/2, σ. 181, 30-31]: καὶ κατὰ τὸ ἥπαρ αἴσθησις γίγνεται τάσεως ἡ βάρους ἡ ἀμφοῖν· Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 2, 4 [VIII 78, 9-13 K.]: Οὕκουν οὐδ' ἐν ἥπατι γένοιτ' ἄν ποτε τοιοῦτος σφυγμός, οὐδ' ἐν νεφροῖς, ὅτι μηδ' ἐν ἔκείνοις εἰς ὅλα διασπέρεται τὰ σπλάγχνα τὰ νεῦρα, καθ' ὅτι μηδ' ἐν πνεύμονι καὶ διὰ τοῦτο βάρους αἴσθησις ἐπ' αὐτῶν γίνεται, περιπεσόντων νοσήμασι τοῦ γένους τῶν παρὰ φύσιν ὅγκων, κ.ἄ.

σ. 38, 22-23: τοῖς δὲ ἀναισθήτοις μορίοις

Βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Προρρητ. 2, 45 [XVI 667, 14-17 K. = CMG V/9/2, σ. 87, 28-31]: τῶν ἀναισθήτων μορίων ἐπὶ πᾶσι τοῖς διεξερχομένοις αὐτῶν ἀναισθήτως ἔχόντων, οὐδενός τε συμπτώματος ἄλλου γεγραμμένου κατὰ τὴν ὁῆσιν, δὲ δύναται νεύρων ἐνδεῖξασθαι πάθος.

σ. 38, 25-27: βεβαίως δ' *〈οὐκ ἄν〉* τις ἀποφαίνοιτο κατὰ τῆς περὶ τὰ κυρτὰ τοῦ ἥπατος σαρκός, ἢν οἱ πολλοὶ τῶν ἰατρῶν παρέγχυμα προσαγορεύουσιν.

‘Ο Otte σχολιάζει (σ. 92) τὸ παρέγχυμα σὰν νὰ πρόκειται γιὰ ὅρο ποὺ χρησιμοποιοῦντων ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν Ἐρασίστρατο, ἐνῶ ὁ Γαληνὸς σημειώνει ρητὰ ὅτι τὸν χρησιμοποιοῦσαν καὶ ἄλλοι γιατροί (ἔνιοι τῶν ἰατρῶν, οἱ πολλοὶ τῶν ἰατρῶν).

Σχετικὰ μὲ τὸ παρέγχυμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἐραστ-

στράτου, στὰ ὄποια παραπέμπει ὁ Otte,³² βλ. καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Γαληνοῦ, ὅπου διευκρινίζεται τὸ περιεχόμενο τοῦ ὑπὸ συζήτηση ὅρου, κυρίως μὲ βάση τὴ διάκριση τῆς συστάσεως τῶν μυῶν καὶ τῶν σπλάγχνων· βλ. Θεραπ. μέθ. 10, 11 [X 731, 2-5 K.]: ὡνόμασται δὲ μόνη σάρξ ἡ ἐν μυσί, τῶν ἄλλων οὐδεμίαν ὀνομάζουσι σάρκα, πλὴν ὀλίγοι δή τινες· ἀλλὰ τὰ μὲν ἐν τοῖς σπλάγχνοις, οἷον ἥπατι καὶ νεφροῖς καὶ σπληνὶ καὶ πνεύμονι, παρεγχύματα καλοῦσι· ἐπίσης βλ. Γαλην., Π. ἀνατ. ἐγχ. 6, 11 [II 576, 1-19 K.] (γιὰ τὸ παρέγχυμα τοῦ ἥπατος)· ὅ.π. 7, 5 [II 603, 5-7 K.]: ἀναπληροῦνται δὲ τὰ μεταξὺ τῶν ἀγγείων ὑπὸ τῆς τοῦ πνεύμονος ἰδίας οὐσίας, ἦν οἱ περὶ τὸν Ἐρασίστρατον ὀνομάζουσι παρέγχυμα· Π. χρ. μορ. 4, 15 [III 318, 1-7 K. = I 233, 13-20 Helmreich]· ὅ.π. 6, 4 [III 420, 18-421, 3 K. = I 307, 13-16 Helmreich]· Π. Ἰπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 6, 8 [V 568, 13 K. = σ. 561, 1-2 Müller]: τῷ καλούμενῳ πρὸς ἐνίων ἰατρῶν παρεγχύματι· Θεραπ. μέθ. 14, 2 [X 948, 12-15 K.]: ἔστι γὰρ δὴ κἀν τούτοις ἰδία σάρξ, ἦν ἔνιοι παρέγχυμα προσαγορεύουσιν, εἰς ἦν ἀτμοειδῶς ἐκ τῶν πεπληρωμένων ἀγγείων ἐκκρινόμενον τὸ αἷμα τὰ προειρημένα συμπτώματα ἐργάσεται· Π. κράσ. καὶ δυν. ἀπλ. φαρμ. 11, Προοίμιον [XII 311, 2-7 K.]: καὶ γὰρ καὶ τῶν σπλάγχνων ὁ πλεῖστος ὅγκος ἐκ τῶν κατ’ αὐτὰς γίνεται σαρκῶν. ἔνιοι δὲ τῶν ἰατρῶν τὴν μὲν ἐν τούτοις σάρκα παρέγχυμα καλοῦσιν, διότι τῶν φλεβῶν ἐκχεόμενον τὸ αἷμα περιπήγνυται πᾶσι τοῖς ἀγγείοις, ὡς ἐκεῖνοι νομίζουσιν, τὴν δὲ ἐν τοῖς μυσὶ μόνην ὀνομάζουσι σάρκα, κ.ἄ. Βλ. καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Π. πλήθ. [σ. 70, 27-28 Otte]: οὐ τὴν ἀπλῆν ἐκείνην σάρκα τὴν ὑπὸ τινῶν ὀνομαζομένην παρέγχυμα. Βλ. καὶ R. J. Durling, *A Dictionary of Medical Terms in Galen* [SAM 5], Leiden - New York - Köln 1993, σ. 260, λ. παρέγχυμα.

σ. 42, 13-14: οὕτε διάθεσιν οὕτε πεπονθότα τόπον ἀκριβῶς ἔνεστι διαγνῶναι κατὰ τὰς τοῦ βάρους αἰσθήσεις

Γιὰ τὴν ἀρχαία διαγνωστικὴ ἀποψη, τὴν ὄποια ὁ Γαληνὸς ἀποδίδει στὸν Ἀρχιγένη, σύμφωνα μὲ τὴν ὄποια ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ πόνου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπισθεῖ τὸ ὅργανο ποὺ πάσχει (ὁ πεπονθὼς τόπος) καὶ νὰ διαγνωσθεῖ τὸ ἀντίστοιχο νόσημα (νοσώδης διάθεσις) γίνεται λεπτομερὴς λόγος στὸ γαληνικὸ ἔργο Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων· βλ. ἐνδεικτικὰ

32. Ὁ Garofalo, *Erasistrati fragmenta*, σσ. 91-92 (=: «Parenchymata») καταγράφει δύο σχετικὰ ἀποσπάσματα· βλ. Γαλην., Π. κράσ. 2, 3 [I 599, 15-600, 3 K. = σ. 57, 10-14 Helmreich] = Ἐρασίστρ., ἀπ. 91 Garofalo: ἐφεξῆς δὲ ἐκάστου τῶν σπλάγχνων ἡ ἴδιος οὐσία. καλοῦσι δὲ αὐτὴν οἱ περὶ τὸν Ἐρασίστρατον παρέγχυμα καὶ ὡς περὶ μικροῦ καὶ φαύλου διανοοῦνται πράγματος οὐκ εἰδότες, ὡς ἡ καθ’ ἐκαστὸν σπλάγχνον ἐνέργεια τῆς σαρκὸς ταύτης ἐστίν, καὶ Π. μελ. χολ. 7 [V 132, 5 κ.ἔ. K. = CMG V/4/1/1, σ. 85, 19 κ.ἔ.] = Ἐρασίστρ., ἀπ. 92 Garofalo (στὸ δεύτερο αὐτὸ ἀπόσπασμα ὅχι μόνο δὲν μνημονεύεται ὁ ὄρος παρέγχυμα, ἀλλὰ οὕτε καὶ συνάγεται ὅτι γίνεται ἐστω ἔμμεσα λόγος γι’ αὐτό).

ὅ.π. 2, 2 [VIII 70, 13-16 Κ.]: Οἶνον εὐθέως, ἐπειδὴ πλεονάζει κατὰ τοῦτο τὸ γένος ὁ Ἀρχιγένης, ἐκ τῆς τῶν ἀλγημάτων διαφορᾶς ἡγούμενος δηλοῦσθαι τὰ πεπονθότα μόρια, σκεπτέον ύπερ αὐτῶν ἀκριβῶς· ὅ.π. 2, 7 [VIII 89, 17-90, 2 Κ.]. ὅ.π. 2, 8 [VIII 92, 8-10 Κ.], καὶ ὅ.π. 2, 9 [VIII 110, 6-8 Κ.], κ.ἄ.

σ. 42, 19-20: συγκινεῖται δὲ ταύταις ἐν αὐτῷ τό τε ὑμενῶδες γένος καὶ τὸ φλεβῶδες καὶ τὸ ἀρτηριῶδες

Βλ. Γαλην., Π. συνθ. φαρμ. κ. τόπ. 2, 1 [XII 500, 8-15 Κ.]: ἐνίοτε μὲν γὰρ ἔξωθεν τοῦ κρανίου τὸ πάθος ἐστίν, ἐνίοτε δὲ ἐντός, καὶ ποτὲ μὲν ἀπάντων τῶν ἐκτὸς ἢ τῶν ἐντός ἐστιν, ἐνίοτε δὲ οὐ πάντων, ἀλλ’ ἐνὸς γένους σωμάτων ἀρτηριῶδους ἢ φλεβῶδους ἢ νευρώδους ἢ ὑμενῶδους ἢ τοῦ δέρματος ἢ αὐτοῦ τοῦ ἐγκεφάλου. Δυσκολώτατον οὖν ἐστι τὸ διαγνῶναι τὸν πεπονθότα τόπον, εἴτε εἷς ἐστιν εἴτε πλείους ὑπάρχουσιν ἐνός, ἢ τινες οὕτοι τυγχάνουσιν ὅντες, οὐ μὴν οὐδὲ τὴν διάθεσιν εὑρεῖν ἔτοιμον.

σ. 42, 29-31: ὡς ὅστις βούλεται διαγνωστικὸς εἶναι πληθωρικοῦ μορίου, τοῦτον τῶν τε διοικουσῶν ἡμᾶς δυνάμεων ἐπιστήμην ἔχειν ἀναγκαῖον ἐστιν, ἀνατομῆς τε καὶ φύσεως ἀπάντων ἀκριβῶς τῶν τοῦ ζῴου μορίων.

Γιὰ τὴν ἄποφη ὅτι ἡ γνώση τῆς ἀνατομῆς καὶ τῆς φύσεως τῶν ὄργάνων τοῦ σώματος ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν δρθῆ διάγνωση τῶν ἀντίστοιχων νοσημάτων βλ. Γαλην., Τέχν. ἴατρο. 19 [I 354, 13-16 Κ. = σ. 333, 10-13 Β.]: “Οστις οὖν διαγνωστικὸς εἶναι βούλεται τῶν ὡς εἱρηται νῦν ἐσφαλμένων σωμάτων, ἐν ταῖς ἀνατομαῖς αὐτὸν γυμναστέον ἐστὶ κάνει ταῖς τῶν ἐν εργειών τε καὶ χρειῶν εὐρέσεσι, καὶ Π. ἀνατ. ἐγχ. [II 282, 9-13 Κ.]: βέλτιον μὲν οὖν, ὡς ἔφην, αὐτοῖς τοῖς ἴατροις βιβλίοις, ἐν οἷς ἡτοι διαγνώσεις παθῶν, ἢ προγνώσεις, ἢ θεραπείας ἔγραφέ τις, ἀναμεμίχθαι τὴν ἀνατομικὴν θεωροίαν, ὅπερ τρόπον Ἱπποκράτης φαίνεται διαπράττων· βλ. ἀκόμη Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 1, 1 [VIII 1, 1-9 Κ.]: Τόπους ὀνομάζουσι τὰ μόρια τοῦ σώματος οὐχ οἱ νεώτεροι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν παλαιῶν ἴατρῶν οὐκ ὀλίγοι, σπουδάζουσι τε διαγνώσκειν τὰ κατ’ αὐτοὺς πάθη, διότι καὶ τὴν θεραπείαν ὑπαλλαττεσθαι συμβαίνει κατὰ τὰς διαφορὰς αὐτῶν. ὅπόσον μὲν οὖν τι τὸ πρὸς τὰς ἴασεις ἐστὶ χρήσιμον ἐκ τῆς τοιαύτης γνώσεως, ἐν τῇ τῇς Θεραπευτικῆς μεθόδου πραγματείᾳ δηλοῦται· νῦν δὲ μόνον, ὅπως ἀν τις διαγινώσκοι τὰ πάσχοντα μόρια σκοπεῖσθαι, καὶ αὐτόθι [VIII 2, 1-5 Κ.]: ὅσα δ’ [sc. μόρια] ἐν τῷ βάθει κατακέκρυπται, γεγυμνασμένου δεῖται τὸν λογισμὸν ἀνδρὸς ἐν ταῖς ἐν εργειών τῶν μορίων καὶ χρειῶν, οὐκ

ῆκιστα δὲ κἀν τῇ προηγουμένῃ τούτων ἀν ατομῇ, ἥτις ἐδίδαξεν ἡμᾶς ἄλλα τε πολλὰ καὶ τῆς οὐσίας ἑκάστου τὴν ἴδιότητα· Π. κράσ. 1, 9 [I 559, 13-17 K. = σ. 32, 8-10 Helmreich]: εἰ δέ τις βούλεται διαγνωστικὸς εἶναι κράσεων, ἀρχεσθαι τούτῳ προσήκει τῆς γυμνασίας ἀπὸ τῶν καθ' ἑκαστον γένος εὐκράτων τε καὶ μέσων φύσεων, κ.ἄ. Γιὰ τὸν δρισμὸν τῆς διαγνώσεως βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Προγν. 1, 5 [XVIII/B', σ. 24, 1-2 K. = CMG V/9/2, σ. 210, 7-8]: ἀλλὰ τὴν γε τῶν ἐνεστώτων γνῶσιν, ἰδίᾳ προσηγορίᾳ καλεῖν εἰθίσμεθα διάγνωσιν. Βλ. καὶ Μαυρουδῆς, «Ἡ κατάταξη τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ στὴν αὐτοεργογραφία του», σ. 280 σημ. 40. Βλ. καὶ παρακάτω, τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σ. 70, 20-21.

σ. 46, 7-8: καὶ τὸ συμμέτρους εἶναι τοὺς χυμοὺς

Γιὰ τοὺς συμμέτρους χυμούς, δηλ. αὐτοὺς ἡ κρᾶσις τῶν ὁποίων εἶναι κατὰ φύσιν, μὴ διαταραχμένη, βλ. Γαλην., Τέχν. ἴατρ. 34 [I 400, 2-3 K. = σ. 380, 7 B.]: ἔχετω δὲ τὴν συμμετρίαν τῶν χυμῶν τὴν κατὰ φύσιν· Θεραπ. μέθ. 13, 22 [X 939, 5-7 K.]. Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Ἀφορισμ. 1, 17 [XVII/B', σ. 430, 6-7 K.]: συμμετρία δὲ τῶν κατὰ φύσιν εἴη χυμῶν ἢ καὶ πλῆθος. Ὡς γνωστὸν ἡ σύμμετρη σχέση τῶν χυμῶν στὸ ἀνθρώπινο σῶμα ἔχει ώς ἀποτέλεσμα τὴν ύγιειαν· βλ. Ἰπποκρ., Π. φύσ. ἀνθρ. 4 [VI 38, 19-40, 6 L.]: Τὸ δὲ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐν ἑωυτῷ αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολὴν ἔστηκεν τε καὶ μέλαιναν, καὶ ταῦτ' ἔστιν αὐτέων ἡ φύσις τοῦ σώματος καὶ διὰ ταῦτα ἀλγέει καὶ ύγιαινε. ύγιαινε μὲν οὖν μάλιστα, ὅκόταν μετρίως ἔχῃ ταῦτα τῆς πρὸς ἄλληλα κρήσιος καὶ δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθεος, καὶ μάλιστα μεμιγμένα ἢ· ἀλγέει δὲ ὅκόταν τι τουτέων ἔλασσον ἢ πλέον ἢ ἢ χωρισθῆναι τῷ σώματι καὶ μὴ κεκριμένον ἢ τοῖσιν ξύμπασιν.

σ. 46, 22: ἡ γὰρ πληθώρα παρεμπτώσεώς ἐστιν αἰτία κατ' αὐτόν

Παρέμπτωσις εἶναι ἡ μετακίνηση, ἡ ροή τοῦ αἵματος ἐκ τῶν φλεβῶν εἰς τὰς ἀρτηρίας (ἢ τοῦ πνεύματος ἐκ τῶν ἀρτηριῶν εἰς τὰς φλέβας)· βλ. Γαλην., Εἰ κατὰ φύσ. αἷμ. ἐν ἀρτ. περιέχ. 3 κ.έ. [IV 709, 13 κ.έ. K. = σ. 150 κ.έ. F.-W.] (passim)· Π. τῶν ἐν νόσῳ καιρ. [VII 444, 4 K. = σ. 78, 7 Wille]· Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 5, 3 [VIII 311, 10-11 K.]. Θεραπ. μέθ. 2, 4 [X 101, 6-7 καὶ 15 K.]. ὄ.π. 13, 2 [IX 876, 7-11 K.]. Π. φλεβοτ. πρὸς Ἐρασίστρ. 2 [XI 152, 4-7 K.]: τῶν δ', ὅτι παρέμπτωσις τοῦ πνεύματος ἐκ τῶν ἀρτηριῶν εἰς τὰς φλέβας γένοιτ' ἄν, ἀκολουθήσει γὰρ ἐξ ἀνάγκης κατὰ τὰς αυναναστομώσεις τοῦ αἵματος κενουμένου τὸ πνεῦμα· ὄ.π. 3 [XI 154, 6-9 K.]: κάνταῦθα τὴν παρέμπτωσιν ἐκ τῶν φλεβῶν εἰς τὰς ἀρτηρίας τοῦ αἵματος, αὐτῆς δὲ τῆς παρεμπτώσεως αἰτίαν εἶναι φησί [sc. ὁ Ἐρασίστρατος] τὴν πρὸς τὸ κενούμενον ἀκολουθίαν, κ.ἄ. Ἡ παρέμπτω-

σις ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ σχετίζεται καὶ μὲ ἄλλα ὑγρὰ/χυμούς· βλ. Π. μελ. χολ. 5 [V 125, 2-17 K. = CMG V/4/1/1, σσ. 81, 21-82, 7], κ.ἄ. Βλ. καὶ Durling, *Medical Terms*, σ. 261, λ. παρέμπτωσις (ὅπου ὅμως κάνει λόγο μόνο γιὰ τὴν παρέμπτωσιν τοῦ αἷματος). Βλ. καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο μετάχυσις.³³

σ. 46, 31-32: ἡ μετάχυσιν τοῦ αἷματος εἰς τὰ τοῦ πνεύμονος ἀγγεῖα

Ο ὄρος μετάχυσις, δηλ. μετακίνηση, ροή, ἐντοπίζεται στὸν Γαληνὸ μίᾳ ἀκόμη φορᾷ στὸ ἔργο *Ei κατὰ φύσ. αἷμ. ἐν ἀρτ. περιέχ.* 2 [IV 708, 5-8 K. = σσ. 148-150 F.-W.]: πρὶν γὰρ ἐκεῖνο [sc. τὸ αἷμα] κενωθῆναι πᾶν, πῶς ἀν ἐκπίπτοι διὰ τοῦ τραύματος τὸ αἷμα, λεγοντός γε αὐτοῦ τοῦ Ἐρασιστράτου τὰς πορρωτάτω κειμένας ἀρτηρίας πρώτας ἀπολαύειν τῆς μετάχυσεως; Βλ. καὶ Durling, *Medical Terms*, σ. 235, λ. μετάχυσις. Βλ. καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο παρέμπτωσις.

σ. 48, 13-14: καίτοι γε οὐδεμίαν ἥγούμενον ἐν ἡμῖν εἶναι δύναμιν οὔτε φυχικὴν οὔτε ζωτικὴν

Γιὰ τὴν φυχικὴν καὶ ζωτικὴν δύναμιν βλ. Γαλην., Π. χρ. σφυγμ. 8 [V 179, 11-13 K. = σ. 226 Farley - Wilkie]: καὶ ὡς καθ' ἐν μόριον ἀναπνοὴ καὶ σφυγμὸς διαφέρουσι, τῷ τὴν μὲν ὑπὸ τῆς φυχικῆς δυνάμεως, τὸν δ' ὑπὸ τῆς ζωτικῆς γίνεσθαι· Π. δυσπν. 17 [VII 800, 10-12 K.]: Π. διαφ. σφυγμ. 4, 2 [VIII 713, 8-11 K.], κ.ἄ.. Π. τῶν ἐν σφυγμ. αἱτ. 4, 2 [IX 158, 10-14 K.]: Π. προγν. σφυγμ. 4, 11 [IX 419, 19-420, 11 K.], κ.ἄ.³⁴

σ. 48, 19: ἀλλὰ ρώμη τῆς δυνάμεως ἔπεσθαι

Βλ. Γαλην., Τέχν. ἴατρ. 6 [I 320, 7-8 K. = σ. 288, 4-5 B.]: ἀλλ' εἰ μὲν διὰ ρώμην ἐγένετο τῆς ἐγχωρίου δυνάμεως· Π. διαφ. πυρετ. 2, 5 [VII 344, 14-17 K.]: ἡ τὴν διαφορὰν ἐργαζομένη τοῦ μήκους τῶν παροξυσμῶν ... ἐν πλήθει καὶ ποιότητι τοῦ χυμοῦ καὶ ρώμη καὶ ἀρρωστίᾳ δυνάμεως· ὄ.π. 2, 16 [VII 344, 14-16 K.]: καὶ ρώμη μὲν δυνάμεως διλιγοχρονιωτέρους, ἀρρωστίᾳ δὲ πολὺ χρονιωτέρους [sc. τοὺς παροξυσμοὺς ἐργάζεται], κ.ἄ.

σ. 50, 14-15: καὶ γάρ τοι καὶ τῶν γυμναστῶν οἱ ἀκριβέστεροι τὸν μέν τινα τῶν κόπων ἐλκώδη, τὸν δὲ τονώδη, τὸν δὲ φλεγμονώδη καλοῦντες

Βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Προρρητ. 2, 2 [XVI 592, 13-593, 4 K. = CMG V/9/2, σ. 53, 26-31]: τοῦ μὲν οὖν ἐλκώδη τὴν αἴσθησιν ἔχοντος

33. Οἱ ὄροι παρέμπτωσις καὶ μετάχυσις θεωροῦνται συνώνυμοι· ἔτσι ὁ Durling ἀποδίδει καὶ τοὺς δύο στὰ Ἀγγλικὰ μὲ τὸ *transfusion*· μὲ τὴν ἵδια λέξη τοὺς ἀποδίδουν καὶ οἱ D. J. Farley καὶ J. S. Wilkie στὶς ἀγγλικὲς μεταφράσεις τοὺς ἔργων τοῦ Γαληνοῦ.

34. Ό Otte στὰ sim. ἔχει μία μόνο παραπομπή (γιὰ τὴν φυχικὴν δύναμιν), ἐνῶ τὸ σχόλιο του στὸ χωρίο σ. 48, 10 κ.ἔ. ἀφορᾶ μόνο τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου.

κόπου διὰ χυμοὺς δακνώδεις τε καὶ δριμεῖς γινομένου, τοῦ δὲ τονώδη διὰ πλῆθος, τοῦ δὲ φλεγμονώδη δι’ ἄμφω, εἰ μὲν ἐλκώδης ἢ φλεγμονώδης ὁ κόπος εἴη, συντελέσει τι πρὸς τὴν ἐλπίδα τῆς γενέσεως τοῦ παρακοπτικοῦ πάθους, εἰ δὲ τονώδης οὐδέν· βλ. ἀκόμη Γαλην., Υγιειν. 3, 5 [VI 195, 3 K. = CMG V/4/2, σ. 86, 17] (φλεγμονώδης κόπος)· ὅ.π. 3, 8 [VI 203, 14 K. = CMG V/4/2, σ. 90, 12] (ἐλκώδης καὶ φλεγμονώδης κόπος)· αὐτόθι [VI 211, 1-2 K. = CMG V/4/2, σ. 93, 10-11]: αὐτὸς γοῦν οἶδε καὶ τὸν φλεγμονώδη κόπον ἀκολουθοῦντα τῷ τοιούτῳ γυμνασίῳ.

σ. 50, 26-27: γίγνεται γὰρ αὐτῆς ἀχώριστον σημεῖον

Γιὰ τὴν ἔκφραση ἀχώριστον σημεῖον στὴν ἀρχαία συμπτωματολογία βλ. Γαλην., Π. διαφ. πυρετ. 1, 8 [VII 303, 14-15 K.]: ἀλλὰ τὸ κάλλιστόν γε καὶ ἀπηκριβωμένων τῶν τοιούτων πυρετῶν ἵδιόν τε ὄμα καὶ ἀχώριστον σημεῖον· Π. μαρασμ. 5 [VII 685, 18-686, 2 K.]: τὴν σκληρότητα δηλονότι λέγων, ἦν ἀχώριστον ἔθετο σημεῖον ἀπάντων πυρετῶν Ἀρχιγένης· Π. προγν. σφυγμ. 1, 3 [IX 243, 1-5 K.]· ὅ.π. 3, 7 [IX 374, 13-16 K.]· αὐτόθι [IX 377, 6-8 K.]· Σύν. π. σφυγμ. ἴδ. πραγμ. 27 [IX 526, 7-8 K.]· Θεραπ. πρὸς Γλαύκ. 1, 6 [XI 64, 15 K.], κ.ἄ. Γιὰ τὸν ὄρισμὸ τοῦ σημείου βλ. [Γαλην.], Ὁρ. ἱατρ. 165 [XIX 394, 16-395, 2 K.]: Σημεῖόν ἐστι τοῦ μέλλοντος συμβήσεσθαι διάγνωσις· τινὲς δὲ οὕτως· σημεῖόν ἐστιν οὖ γνωσθέντος ἔτερόν τι ἐξ αὐτοῦ καταλαμβάνεται, ἢ πρότερον ἀγνοούμενον ἡμῖν γινώσκεται καταλαμβανόμενον. Βλ. καὶ τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σ. 66, 7 (ἀχώριστον γνώρισμα).

σ. 52, 5: οὕτως ἡ ἐλκώδης αἵσθησις ἔπεται δακνώδει ποιότητι

Βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Προρρητ. 2, 2 [XVI 592, 15-17 K. = CMG V/9/2, σ. 53, 26-28]: τοῦ μὲν οὖν ἐλκώδη τὴν αἵσθησιν ἔχοντος κόπου διὰ χυμοὺς δακνώδεις ποιότητις τε καὶ δριμεῖς γινομένου. Προβ. καὶ Γαλην., Υγιειν. 4, 2 [VI 238, 9-13 K. = CMG V/4/2, σ. 105, 13-17], καὶ Π. φλεβοτ. θεραπ. 4 [XI 260, 11-14 K.].

σ. 52, 14: ἀλλὰ καὶ ποιότης ἀτοπος

Ἄτοπος χαρακτηρίζεται ἡ ποιότης ἡ ὅποια εἶναι ἀσυνήθης, δυσοίωνη, παρὰ φύσιν.³⁵ βλ. Γαλην., Πρὸς Γλαύκ. θεραπ. 2, 4 [XI 97, 13-14 K.]: ἥδη δὲ καὶ ποιότητές τινες ἀτοποι καταλυτικαὶ τῶν δυνάμεων εἰσιν, καὶ Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Ἐπιδημ. ΣΤ' 4, 10 [XVII/B', σ. 155, 14-15 K. = CMG V/10/2/2, σ. 209, 18-20]: ἔνια γὰρ ἀτόπους ἐπιμεμειγμένας ἔχει ποιότητας ἀλῶν ἢ νίτρου [correxi coll. transl. lat. («aut nitri»): λίτρου Kühn et Wenkebach - Pfaff] ἢ θείου τε καὶ ἀσφάλτου καὶ στυπτηρίας ἔτερων τε

35. Βλ. LSJ, στὸ λ. ἀτοπος· ἐπίσης βλ. Index Hippocraticus, στὸ ἵδιο λ. Ὁ Otte (σ. 53) μεταφράζει ἡ ἔκφραση ποιότης ἀτοπος ὡς verkehrte Beschaffenheit.

τοιούτων. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβ., Ιατρ. συν. 5, 1 [CMG VI/1/1, σ. 112, 26-27]: καλῶς δ' ἀν ἔχοι τά τε ἱλιώδη [sc. ὕδατα] καὶ δυσώδη καὶ ὅσα ποιότητας ἀτόπους ἔχει = Σύν. πρὸς Εὐστάθ. 4, 41 [CMG VI/3, σ. 149, 34-35] = Βιβλ. πρὸς Εὐνάπ. 1, 14 [CMG VI/3, σ. 331, 14-15].

σ. 52, 28-29: ἐνίοτε καταλαμβάνονται τινες ὑπὸ φυσώδους πνεύματος

Γιὰ τὴν αἰτία τῆς γενέσεως τοῦ φυσώδους πνεύματος βλ. Γαλην., Π. αἰτ. συμπτ. 3, 6 [VII 240, 2-4 K.]: ἡ δὲ ἐνεργοῦσα μὲν ἀμφὶ τὰ σιτία θερμότης ἐνδεέστερον μέν πως διαλύει αὐτά, κατεργάζεται δὲ οὐκ ἀκριβῶς, κἀντεῦθεν ἡ τοῦ φυσώδους πνεύματος γένεσις· βλ. καὶ λίγο παρακάτω, αὐτόθι [VII 240, 9-16 K.], καὶ Π. Ἰπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 8, 4 [V 679, 10-12 K. = σ. 682, 14-16 Müller]: καὶ τὸ φυσώδες πνεῦμα γεννᾶται κατὰ τὰ ζῷα προλαβούσης γε τῆς ἀερώδους οὐσίας ὑγρὰν ἵκμάδα, κ.ἄ., ἐνῶ γιὰ τὴν φύσιν του βλ. Θεραπ. πρὸς Γλαύκ. 2, 8 [XI 111, 1-7 K.]: Μεταβῆναι γὰρ ἥδη καιρὸς ἐφ' ἔτερον ὅγκου γένος, ὡς τῆς γενέσεως ἡ ὅλη πνεῦμα φυσώδές ἐστι. ὀνομάζεται δ' οὐ μόνον φυσώδες, ἀλλὰ καὶ φῦσα τὸ τοιοῦτον πνεῦμα, παχὺ καὶ ἀτμῶδες ὑπάρχον, οὐκ αἰθερῶδες τὴν οὐσίαν οὐδὲ λεπτόν· ἐννόησον δ' αὐτοῦ τὴν φύσιν ἐκ τοῦ περιέχοντος ἡμᾶς ἀέρος ἀναμνησθεῖς, ὅποιος μὲν νοτίοις καταστάσεσιν, ὅποιος δ' ἐν βορείοις γίνεται, κ.ἄ. Γιὰ τὸ ἐν λόγῳ πνεῦμα ὡς αἴτιο διαφόρων νοσημάτων βλ. Γαλην., Π. αἰτ. συμπτ. 2, 2 [VII 152, 13-15 K.] (σπασμοί)· ὁ.π. 3, 11 [VII 266, 16-267, 4 K.] (πριαπισμός), κ.ἄ., ἐνῶ γιὰ τὴν θεραπεία του βλ. Γαλην., Θεραπ. μέθ. 12, 8 [X 869, 2 κ.ἔ. K.] (σικύα)· Π. φλεβοτ. θεραπ. 4 [XI 261, 8-10 K.] (κένωσις), κ.ἄ.

σ. 54, 19-21: τὰ δὲ ἔτι μᾶλλον ἐστι τούτου δριμέα, καὶ μάλιστα, ὅταν ἡλκωμένοις προσφέρηται, φρίκην ἐργάζεται, φρίκης δὲ ἐκταθείσης τε καὶ αὐξηθείσης τὸ σύμπτωμα ρίγος ὀνομάζεται

Βλ. Γαλην., Π. τρόμ. καὶ πάλμ. καὶ σπασμ. καὶ ρίγ. 6 [VII 611, 18-612, 12 K.], ὅπου ὁ Περγαμηνὸς γιατρός, ἀφοῦ μνημονεύσει τοὺς ὄρους ρίγος, φρίκη καὶ κατάψυξις καὶ ἀφοῦ παρατηρήσει ὅτι κἀν τοῖς τῶν ιατρῶν ἀπάντων συγγράμμασιν ἡ αὐτὴ χρῆσίς ἐστι τῶν ὀνομάτων, στὴ συνέχεια ὁρίζει τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῶν ὄρων αὐτῶν. Βλ. καὶ στὴν Ἰπποκρατικὴ πραγματεία Περὶ νούσων 1, 24 [VI 190, 5-6 L.], ὅπου ἡ φρίκη ὁρίζεται ὡς ἀσθενέστερο ρίγος, κ.ἄ.

σ. 56, 25-27: ἀμέλει καὶ μέρος τι τῆς τριχρόνου λεγομένης σημειώσεως, ἦν οἱ περὶ τὸν Ἡρόφιλον εἰσήγαγον ὄμοιώς τοῖς Ἐμπειρικοῖς.

Γιὰ τὸν ὄρισμὸν γενικὰ τῆς σημειώσεως βλ. [Γαλην.], Ὁρ. ιατρ. 164 [XIX 394, 13-15 K.]: Σημείωσίς ἐστιν εἶδος σημείου ἢ διὰ σημείου ἢ διὰ σημείων κατάληψις. ἢ σημείωσις σημεῖόν ἐστι τό τινος ἀδήλου δηλωτικόν.

‘Ο Otte, στὰ sim., παραπέμπει μόνο σὲ ἔνα χωρίο τοῦ Γαληνοῦ (Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Ἀφορισμ. 2, 17 [XVII/B', σ. 480 K.]), ἐνῶ στὰ σχόλιά του παραλείπει ἐντελῶς νὰ κάνει λόγο γιὰ τὴν σημείωσιν, ὅχι μόνο γενικά, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς Ἡροφιλείους καὶ τὸν Ἐμπειρικό, τοὺς ὅποιους ὁ Γαληνὸς συνδέει μὲ τὴν τρίχρονον σημείωσιν. Σχετικὰ βλ. von Staden, *Herophilus*, σ. 92, σημ. 10, ὅπου ὁ von Staden, σχολιάζοντας τὸ παραπάνω χωρίο, καταγράφει δύο ἵπποκρατικὰ χωρία, τὸ Ἐπιδῆμ. Α' 11 [I 189-190 Kw.]: λέγειν τὰ προγενόμενα, γινώσκειν τὰ παρεόντα, προλέγειν τὰ ἐσόμενα, καὶ τὸ Προγνωστ. 1 [I 78 Kw.]: προγνώσκων γὰρ καὶ προλέγων παρὰ τοῖσι νοσέοισι τὰ τε παρεόντα καὶ τὰ προγεγονότα καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι, καὶ ὑποθέτει ὅτι πιθανὸν τὸ περιεχόμενό τους ἐνέπνευσε στὸν Ἡρόφιλο τὴν τρίχρονον σημείωσιν· βλ. ἀκόμη *Herophilus*, σ. 102, σημ. 52, καὶ σ. 305. Βλ. καὶ τὸ ἐπόμενο σχόλιο.

σ. 58, 9-10: διαγνώσεως δέ, ἢ ὡς ἐκεῖνοι [sc. οἱ Ἐμπειρικοί] καλοῦσι σημειώσεως

Τὴν ταύτιση τοῦ περιεχομένου τῶν ὄρων διάγνωσις καὶ σημείωσις ὁ Γαληνὸς τὴν συνδέει ὅχι μόνο μὲ τοὺς Ἐμπειρικοὺς γιατροὺς ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς νεωτέρους, βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Κατ' ἵητρ. 1, 1 [XVIII/B', σ. 647, 5-6 K.]: εἰκότως οὖν Ἰπποκράτης ἐκέλευσε τὰς διαγνώσεις τῶν παθῶν, ἀς καὶ σημειώσεις ὀνομάζουσιν οἱ νεώτεροι, καὶ ὄ.π. 3, 1 [XVIII/B', σ. 820, 4-6 K.]: ἀλλὰ καὶ πάσας τὰς ἐν ἱατρικῇ διαγνώσεις τῶν παθῶν, ἀς δὴ καὶ σημειώσεις ὀνομάζουσιν· κατ' ἀναλογίαν καὶ τὸ διαγνωστικὸν μέρος τῆς ἱατρικῆς ταυτίζεται μὲ τὸ λεγόμενο σημειωτικόν· βλ. ὄ.π. 1, 1 [XVIII/B', σ. 633, 9-11 K.]: οἵον εὐθέως τὸ διαγνωστικὸν μέρος τῆς τέχνης, ὃ καλοῦσιν οἱ νεώτεροι σημειωτικόν. Βλ. καὶ Deichgräber, *Empirikerschule*, ἀπ. 10b, σ. 60, 7-9· πρβ. ἐπίσης σσ. 140-145 (ἀπ. 78-93): «Die Semiotik ...».

σ. 60, 1: ἦν συνδρομὴν ὀνομάζουσι πληθωρικήν

Γιὰ τὴν πληθωρικὴν συνδρομὴν βλ. Γαλην., Θεραπ. μέθ. 4, 6 [X 287, 2 κ.ἔ. K.]: ἐπειδῶν γὰρ ἐπὶ τῇ πληθωρικῇ καλούμενῃ συνδρομῇ κένωσιν αὐτοῖς τετηρῆσθαι λέγωσιν ...· Θεραπ. πρὸς Γλαύκ. 1, 15 [XI 59, 3-6 K.]: γνωρεῖς δὲ τὰς τοιαύτας ἐμφράξεις ταῖς τ' ἀλλαις ἀνωμαλίαις τῶν σφυγμῶν καὶ μάλισθ' ὅσαι κατὰ μέγεθός τε καὶ μικρότητα καὶ σφοδρότητα καὶ ἀμυδρότητα γίνονται, μὴ παρούσης τῆς καλούμενης πληθωρικῆς συνδρομῆς. Βλ. καὶ Deichgräber, *Empirikerschule*, ἀπ. 10b, σ. 61, 12-13· ἀπ. 294, σ. 214, 8-10, καὶ ἀπ. 295, σ. 214, 21-23.

σ. 64, 26: ὅγκος μὲν γὰρ φλεβῶν

Γιὰ τὴ διόγκωση τῶν φλεβῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ παροξυσμοῦ διαφόρων νοσημάτων βλ. Γαλην., Π. διαφ. πυρετ. 2, 13 [VII 380, 7-11 K.]:

ῶσπερ οὗν ἐπὶ τῶν τοιούτων ἀπάντων [sc. τῶν ὁφθαλμῶν, τῆς ποδάγρας καὶ τῆς ἀρθρίτιδος] ἵδεν ἔστι καὶ τὰς φλέβας ἐν τοῖς παροξυνομένοις μέρεσιν εἰς ὅγκον αἱρομένας, καὶ τὴν φλεγμονὴν αὐξανομένην, καὶ τὰς ὀδύνας ἐπιτεινομένας, καὶ ρεῦμα περιττόν που προχεόμενον ἔξω, ἐνῷ εἰδικὰ γιὰ τὴ διόγκωση τῶν φλεβῶν συνεπείᾳ πλήθους βλ. Π. τῶν ἐν σφυγμ. αἰτ. 2, 2 [IX 63, 15-18 K.]: τὸ μὲν γάρ ἐν ταῖς φλεψὶ πλήθος, ὡς ἀν παρακεψένων ἔσταις ἀρτηρίων, θλῖψόν τε καὶ στεναχωροῦν αὐτάς, ὁμοίως τῷ παρὸτρο φύσιν ὅγκῳ κενωθὲν ταῖς φλεβοτομίαις αὐτίκα μὲν συγκαθεῖτε τὸν ὅγκον τῶν φλεβῶν. Βλ. καὶ παρακάτω, τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σ. 68, 1-2.

σ. 66, 3: καὶ λειφαίμοῦσι μὲν οὕτω

Γιὰ τὸν ὄρο λ(ε)ιφαίμῳ («ἔχω ἔλλειψη αἴματος») βλ. Γαλην., Π. αἰτ. συμπτ. 2, 5 [VII 190, 16-191, 3 K.]: ὅτι δὲ κἀν τοῖς τοιούτοις ἀπασι καταφύχονται τε καὶ λειφαίμοῦσι, μάλιστα μὲν ὅσα τοῦ σώματος ἄκρα μόρια, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ τὸ δέρμα σύμπαν, ὅσα τ' ἐπιπολῆς ἔστιν ὑπ' αὐτῷ. Π. διαφ. πυρετ. 2, 17 [VII 399, 3-7 K.]: Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Π. διαίτ. ὁξ. 4, 97 [XV 904, 4 K. = CMG V/9/1, σ. 359, 4], κ.ἄ. Βλ. καὶ Durling, *Medical Terms*, σ. 225, λ. λιφαίμεω καὶ λίφαίμος.

σ. 66, 5: περικαής πυρετός

Βλ. Γαλην., Π. χρ. μορ. 7, 7 [III 535, 1-3 K. = I 388, 23-25 Helmreich]: εἰ μέν γε τοῖς περικαέσιν ἀπασι πυρετοῖς ἴσχυρῶς ἀναξηραίνομένων τῶν κατὰ τὴν φάρυγγα καὶ τὴν ἀρτηρίαν· ὅ.π. 7, 13 [III 567, 4-6 K. = I 412, 12-15 Helmreich]: ἐν τε γάρ τοῖς περικαέσι πυρετοῖς οὐ δύνανται φθέργεσθαι, πρὶν διαβρέξαι τὸν λάρυγγα, καὶ ὅσοι διὰ καύματος ὀδοιπόρησαν σφοδροῦ· Π. δυσπν. 3, 10 [VII 945, 6-7 K.]: Π. τῶν ἐν σφυγμ. αἰτ. 4, 11 [IX 179, 16-17 K.]: Π. προγν. σφυγμ. 2, 5 [IX 290, 12-13 K.], κ.ἄ. Βλ.. καὶ Durling, *Medical Terms*, σ. 263, λ. περικαής. Προβ. καὶ Γαλην., Π. τρόμ. καὶ παλμ. καὶ σπασμ. καὶ ρίγ. 7 [VII 627, 3-4 K.].

σ. 66, 7: οὐκ ἔστιν ἀχώριστον γνώρισμα

Βλ. Γαλην., Π. προγν. σφυγμ. 3, 7 [IX 385, 12-14 K.]: ὡστε μακρολογεῖν ἀμα καὶ ταράττειν τὴν διδασκαλίαν τοῖς ἰδίοις καὶ ἀχωρίστοις ἔκάστου τῶν καιρῶν γνωρίσμασι τὰ συνακολουθῦντα, πολλάκις ὁμοτίμως γράφων, καὶ Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Προρρητ. 1, 4 [XVI 522, 13 K. = CMG V/972, σ. 19, 14-16]: ὅταν δὲ τούτων μὴ εὐπορῶμεν τῷ μηδ' ἵδιόν τι ζητεῖν ἢ ἀχώριστον τοῦ πάθους γνώρισμα, ἀλλὰ πότερον ὀλεθρίως ἢ σωτηρίως ὁ κάμνων ἔχει. Βλ. καὶ παραπάνω, τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σ. 50, 26-27 (ἀχώριστον σημεῖον).

σ. 66, 10-11: εἴη ἀν ποτε σημεῖον ὁ τῶν φλεβῶν ὅγκος αἵματικοῦ πλήθους νῦν λεγομένου τοῦ κατ' ἐπικράτησιν

Κατὰ τὸν Γαληνὸν τὸ αἷμα εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς τέσσερις χυμούς, ὁ ὅποιος εἶναι δυνατὸν νὰ πλεονάσει στὸ σῶμα σὲ ποσότητα κατὰ πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τοὺς λοιποὺς χυμούς, δηλ. νὰ βρίσκεται στὶς φλέβες κατ' ἐπικράτησιν· γιὰ τὴν ἔκφρασην αὐτῆς (ποὺ ἀφορᾶ χυμούς, στοιχεῖα, ποιότητες) βλ. Γαλην., Π. τῶν καθ' Ἰπποκρ. στοιχ. 1, 6 [I 467, 1-4 K.]- ὄ.π. 1, 8 [I 476, 8-14 K.]- Π. κράσ. 3, 4 [I 669, 9-10 K. = σ. 100, 15-16 Helmreich]: τὸ μὲν γὰρ κατ' ἐπικράτησιν οὕτως ὀνομάζεται, τὰ δ' ὡς ἄκραν ἔχοντα ἡς παρονομάζεται ποιότητος· ὄ.π. 3, 6 [I 693, 1-2 K. = σ. 115, 2-3 Helmreich]- αὐτόθι [I 694, 5-7 K. = σ. 115, 23-25 Helmreich]: καὶ γὰρ καὶ ταῦτα τὰ μὲν ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, τὰ δ' ὡς κατ' ἐπικράτησιν ὀνομασμένα καὶ νοεῖσθαι χρὴ καὶ δοκιμάζεσθαι, κ.ἄ.

σ. 66, 23-24: χρὴ δὲ μηδὲ κατάρροπον ἐσχηματίσθαι τὸ τοιοῦτον μόριον

Γιὰ τὴν κατάρροπον θέσιν τοῦ σώματος, καὶ σὲ σχέση μ' αὐτὸν καὶ κάποιου πεπονθότος ἥ τετρωμένου μορίου, βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Κατ' ἵητρ. 1, 19 [XVIII/B', σ. 703, 9-13 K.]: ὅταν γαρ ὅλον τὸ σῶμα φυλάττων τις ἐν ταυτῷ χωρίῳ καὶ μὴ μετακινῶν ἥτοι τὸ σκέλος ἥ τὴν χεῖρα κάτω ῥέπον ἐργάσεται, κατάρροπον ὀνομάζεσθαι φασι, τὴν τοιαύτην θέσιν ἀληθῆ λέγοντες αὐτὰ καθ' ἔαυτά, καὶ μὴ διαρκῶς φυλάττωσι τὴν καθ' ὅλην τὴν ρῆσιν ὄμολογίαν· βλ. ἀκόμη Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 1, 1 [VIII 9, 7-9 K.]: ἀλλ' ἐὰν οὕτω σχηματίσῃς τὸν ἄνθρωπον, ὡς κατάρροπον εἶναι τὸν αὐχένα τῆς κύστεως.

σ. 66, 26-27: ὅταν ἀπαντα τὰ μόρια τὴν αὐτὴν κατάστασιν ἔχῃ μετὰ συμμέτρου θερμασίας

Γιὰ τὴν σύμμετρον θερμασίαν βλ. Γαλην., Π. φυσ. δυν. 2, 8 [II 122, 3 K. = Gal. scr. min. III 189, 21-23]: καὶ τοίνυν εἴπερ ταῦθ' οὕτως ἔχει, τὸ μὲν αἷμα τῆς συμμέτρου θερμασίας, τὴν δὲ ἔκανθὴν χολὴν τῆς ἀμέτρου νομιστέον ὑπάρχειν ἔκγονον· Π. χρ. ἀναπν. 5 [IV 505, 15-18 K. = σ. 126 F. - W.]: μὴ τοίνυν εἶναι μικρὸν νομίζωμεν τὴν χρείαν τοῖς ζῷοις τῆς συμμέτρου θερμασίας, ἀλλ' ἐν τοῖς ἀναγκαιοτάτοις, μάλιστα μὲν οὖν τῷ πνεύματι τῷ φυχικῷ καὶ τοῖς κυριωτάτοις ὄργανοις, ἥδη δὲ καὶ καθ' ὅλον τὸ σῶμα, κ.ἄ.: Π. διαφ. σφυγμ. 4, 2 [VIII 712, 10-12 K.], κ.ἄ.

σ. 68, 1-2: πλείων γὰρ ἡ οὐσία τῆς πρόσθεν ἐξ ἀνάγκης ἐστὶν ἡ τὸν ὅγκον ἐργασαμένη ταῖς φλεψίν

Γιὰ τὴν ἔκφρασην ὅγκον ἐργάζομαι βλ. Γαλην., Π. φυσ. δυν. 2, 3 [II 86,

4-5 Κ. = Gal. scr. min. III 163 13-14]: ώς ὅγκον ἔσαυτῷ καὶ πλῆθος ἀξιόλογον ἐργάσασθαι τραφέντι· Π. τῶν παρὰ φύσ. ὅγκ. 2 [VII 710, 13-15 Κ.]· ὁ.π. 11 [VII 725, 9-11 Κ.]· ὁ.π. 16 [VII 731, 3-4 Κ.], κ.ἄ. Βλ. καὶ παραπάνω, τὸ σχόλιο στὸ χωρίο σ. 64, 26.

σ. 68, 21-22: αὐξομένου τοῦ αἴματος ὑπὲρ τὴν φυσικὴν ἐκάστου συμμετρίαν

Βλ. Γαλην., Π. Ἰπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 4, 2 [V 369, 10-11 Κ. = σ. 340, 1 Müller]: φυσικὴν τῶν δρμῶν συμμετρίαν. Σχετικὰ μὲ τὴν ἔκφρασην ὑπὲρ τὴν φυσικὴν ... συμμετρίαν βλ. καὶ τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σ. 66, 10-11 (κατ' ἐπικράτησιν).

σ. 70, 20-21: καὶ τοίνυν καὶ τὸν ὅγκον ὁποῖος τίς ἐστιν ἐξενρεῖν ἵκανῶς γεγυμνασμένου περὶ τὰς διαγνώσεις ἀνδρὸς δεῖται

‘Ο Γαληνὸς σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν ἔργων του κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐξασκήσεως τοῦ γιατροῦ σὲ διαφόρους ἐπὶ μέρους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης του, ὡστε νὰ καταστεῖ ἵκανδος νὰ ἀξιοποιήσει τὴν πεῖρα ποὺ θὰ ἀποκτήσει ὅχι μόνο στὴ διάγνωση τῶν νοσημάτων ἀλλὰ καὶ γενικὰ στὴν ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξῃ· βλ. Γαλην., Π. τῶν Ἰπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 9, 9 [V 796, 10-13 Κ. = σ. 817, 7-10 Müller]: μόνοις τοῖς γεγυμνασμένοις κατ' αὐτὰ καλῶς τὴν διάγνωσιν· Π. συστ. ἰατρ. 8 [I 254, 8 Κ.] (: γεγυμνασμένος ἐν θεωρίᾳ λογικῇ)· Π. τῶν καθ' Ἰπποκρ. στοιχ. 2 [I 420, 8-9 Κ.] (: τοῖς ἐν τῇ λογικῇ θεωρίᾳ γεγυμνασμένοις)· Π. ἀνατ. ἐγχ. 5, 6 [II 510, 16-17 Κ.]: εἰ μή τις εἴη γεγυμνασμένος ἐπιστήμων τε τῆς φύσεως ἐκατέρων· ὁ.π. 7, 16 [II 642, 13-14 Κ.]: εὑρέθη δ' οὕτως γεγυμνασμένος ἐν τοῖς ἀνατομαῖς· Π. φυχ. παθ. καὶ ἀμαρτημ. 1, 1 [V 61, 8-9 Κ. = Gal. scr. min. I 47, 17-18 = CMG V/4/1/1, σ. 43, 6-7]: γεγυμνασμένων ἐν θεωρίαις λογικαῖς, κ.ἄ. Βλ. καὶ παραπάνω, τὸ σχόλιο στὸ χωρίο, σ. 42, 29-31. Γιὰ τὴ σύνδεση τῆς γυμνασίας καὶ τῆς διαγνώσεως πρβ. ἐπίσης Γαλην., Π. Ἰπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 9, 2 [V 732, 7-13 Κ. = σσ. 742, 12-743, 4 Müller], καὶ ὁ.π. 9, 7 [V 782, 6-8 Κ. = σ. 801, 1-4 Müller].

σ. 72, 18-19: ἐκ δὲ τῆς χρόας γινώσκειν χρὸν τὴν ἴδεαν τοῦ κρατοῦντος χυμοῦ

Γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ χυμὸς ποὺ πλεονάζει (κρατεῖ, ἐπικρατεῖ) στὸ σῶμα ἐπηρεάζει καὶ τὸ χρῶμα ἄλλων ὑγρῶν βλ. Γαλην., Π. διαφ. πυρετ. 2, 11 [VII 375, 18-376, 4 Κ.]: ἔστι δ' ὅτε καὶ μέλας ὁ ἵχωρ φαίνεται οὗτος, καὶ οὐδὲ κατ' ἄρχας εὐθέως, ἀλλ' ἐν τῷ χρόνῳ προϊόντι, προηγησαμένων ὡς τὰ πολλὰ τῶν ὡχρῶν πτυσμάτων, ἀπερ ἦν τοῦ πικροχόλου κρατοῦντος χυμοῦ γνωρίσματα, καθάπερ τὰ ἀφρώδη μὲν τοῦ φλέγματος, ἐρυθρὰ

δὲ τοῦ αἴματος. Πρβ. καὶ τὴν ἀποφη̄ ὅτι τὸ χρῶμα τῶν οὔρων ποικίλλει καὶ καθορίζεται ἀνάλογα μὲ τὸν χυμὸν ἢ τὴν κατάσταση τοῦ χυμοῦ ποὺ περιέχεται σ' αὐτά· [Γαλην.], Π. οὕρ. [XIX 604, 14-605, 2 Κ.], κ.ἄ.

σ. 72, 22-23: τὸ φλέγμα, καὶ τοῦτο οὐχ ἄπαν ἀπλῶς, ἀλλὰ τὸ κατὰ τοὺς λευκοφλεγματίας ὀνομαζομένους ὑδέρους ἐν ὅλῳ τῷ σώματι δυνήσεται πλεονάσαι.

Γενικὰ γιὰ τὸν ὑδερόν (ὑδρωπα, ὑδρωπικία) βλ. Ἀρετ., Π. αἰτ. καὶ σημ. χρον. παθ. 2, 1 [CMG II, σσ. 62, 1-65, 16]: Περὶ ὑδρωπος (καὶ sim.) [Ανών.], [Διάγν. π. ὁξ. καὶ χρον. νοσημ.] 45 [σσ. 224, 16-236, 8 Garofalo]: {Περὶ ὑδρωπος} (ὑδρωπος αἰτία, ὑδρώπων σημεῖα, ὑδρωπος θεραπεία) (καὶ sim.)· εἰδικότερα γιὰ τὸν ὄρισμὸν τοῦ λευκοφλεγματία ὑδέρου βλ. [Γαλην.], Εἰσαγ. ἢ Ιατρ. 13 [XIV 746, 10-13 Κ.]: ὁ δὲ ὑποσαρκίδιος [sc. ὑδερος] κατὰ πᾶν ἐστὶ τὸ σῶμα ἀνάλυσις τῶν στερεῶν σωμάτων εἰς ὕδατος φύσιν. τοῦτον καὶ Ἰπποκράτης ἀνίατόν φησιν. καλεῖται δὲ καὶ λευκοφλεγματίας, κ.ἄ. Βλ. καὶ Durling, *Medical Terms*, σ. 220, λ. λευκοφλεγματίας.

σ. 74, 11-12: ἀγρυπνίαι μὲν γὰρ καὶ ὑπνοι διὰ τὸν ἐγκέφαλον ... γίγνονται.

Γιὰ τὴ σύνδεση τῆς ἀγρυπνίας (ἐγρηγόρσεως) καὶ τοῦ ὑπνου μὲ τὸν ἐγκέφαλο βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Ἀφορισμ. Β' 3 [XVII/B', σ. 457, 10-12 Κ.]: γίγνεται δὲ ὁ τοιοῦτος ὑπνος ἐπὶ φύξει τοῦ πρώτου αἰσθητικοῦ, τούτεστι τοῦ ἐγκεφάλου· [Γαλην.], Εἰσαγ. ἢ Ιατρ. 13 [XIV 741, 13-15 Κ.], κ.ἄ. Βλ. ἐπίσης Ἀριστοτ., Π. ὑπν. καὶ ἐγρηγ. 455a 25-26: φανερὸν τοίνυν ὅτι τούτου [sc. τοῦ κυρίου ἢ πρώτου αἰσθητικοῦ = τοῦ ἐγκεφάλου] ἐστὶ πάθος ἡ ἐγρήγορσις καὶ ὁ ὑπνος· ὁ.π. 456b 6-9: νῦν δ' ἀναληπτέον ὑπὲρ αὐτῶν τούτου χάριν, ὅπως τὰς ἀρχὰς τῆς κινήσεως θεωρήσωμεν, καὶ τί πάσχοντος τοῦ μορίου τοῦ αἰσθητικοῦ συμβαίνει ἡ ἐγρήγορσις καὶ ὁ ὑπνος, κ.ἄ.

σ. 76, 26-30: ἀμεινον γὰρ ἐκ πάντων τὸ πιστὸν τῇ διαγνώσει λαμβάνειν, οὐκ ἐξ ἐνὸς ἢ δυοῖν, εὖ εἰδότας ὡς αὐτὸν μόνον ἐν τῇ τέχνῃ πλεῖστα κεκοινώνηκε τοῦ στοχάζεσθαι, λέγω δὴ τὸ μέρος τῆς τέχνης τοῦτο τὸ διαγνωστικὸν ἀπαν, οὐ μόνον τὸ κατὰ τὴν κακοχυμίαν ἢ τὸ πλῆθος, ἀ νῦν ἡμῖν διορίζεσθαι πρόκειται· τὰ γὰρ περὶ τὰς ἐνεργείας ἢ τὰς τῶν νοσημάτων αἰτίας ἢ τὰς ίάσεις ἐπιστημονικῶτερον ἔχει τὴν γνῶσιν.

Γιὰ τὸ διαγνωστικὸν μέρος τῆς ιατρικῆς βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Κατ' ίητρ. 1, 1 [XVIII/B', σ. 634, 5-7 Κ.]: οὕτως ἐνταῦθα τοῦ δια-

γνωστικοῦ μέρους τῆς τέχνης ὁ κοινότατος σκοπός ἐστι, διαγιγνώσκειν δύνασθαι· ὅ.π. 1, 2 [XVIII/B', σ. 648, 4-7 K.]: Τὸ διαγνωστικὸν τῶν παθῶν μέρος τῆς τέχνης πάντων πρῶτον ἀσκεῖν ἀξιώσας, ἐκ τῶν ὄμοιώς τε καὶ ἀνομοίως ἔχόντων κατὰ τὸ σῶμα τοῦ κάμνοντος, ὡς πρὸς τοὺς ὑγιαίνοντας, κ.ἄ. Γενικὰ γιὰ τὶς διάφορες ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὰ μέρη τῆς ἱατρικῆς, ἔνα ἀπὸ τὰ ὄποια εἶναι καὶ τὸ διαγνωστικὸν ἢ σημειωτικόν, βλ. Αἰμ. Δ. Μαυρουδῆς, Ὁ γιατρὸς Ἀρχιγένης ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα ἐνὸς Ἐλληνα γιατροῦ στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη [Πονήματα. Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τῆς ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας, 3], Ἀθῆναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ΚΕΕΕΣ, 2000, σ. 53, σημ. 43 (ὅπου οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες γιὰ τὰ μέρη τῆς ἱατρικῆς καὶ καταγραφὴ σχετικῆς βιβλιογραφίας). Βλ. καὶ παραπάνω, σχόλιο στὸ χωρίο σ. 42, 29-31.

σ. 78, 14-15 καὶ 22-24: ἐπὶ τούτοις ἄπασι καὶ τὰ παρὰ τῆς χώρας καὶ ὥρας ἢ εἴ τι τοιοῦτον ἄλλο πρόσθες ... ἐφεξῆς δὲ τὰ κατὰ χώρας καὶ ὥρας συστατικὰ πάντων αὐτῶν· ἐν μὲν γὰρ χειμῶνι καὶ ἥρι, φυχραῖς τε καὶ εὐχράτοις χώραις μᾶλλον ἀθροίζουσι τὸ πλῆθος· ἐν δὲ ταῖς θερμαῖς καὶ ξηραῖς ὥραις καὶ χώραις ἥττον

Τὰ λεγόμενα στὰ χωρία αὐτὰ παραπέμπουν ὁ πωσδήποτε στὶς ἵπποκρατικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος (τοῦ τόπου ὅπου κατοικεῖ κάποιος, τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους κτλ.) στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐκτίθενται συστηματοποιημένες στὴν πραγματεία Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων.

Ἐπίσης στὸ σύγγραμμα αὐτὸ ἐντοπίζονται καὶ κάποιες ἐκφράσεις, μὴ σχετιζόμενες μὲ τὴν ἱατρικὴ ὁρολογία, ἀλλὰ ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀρκετὰ συχνὰ ἀπὸ τὸν Γαληνό, τὶς ὄποιες δὲν κρίνω ἀσκοπὸ νὰ τὶς ἐπισημάνω· πρόκειται γιὰ τὶς ἀκόλουθες:

σ. 30, 10-11: εἴ τι φασιν οἱ ταύτης τῆς δόξης ἡ γεμόνες

Βλ. Γαλην., Υπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Π. φύσ. ἀνθρ. 1, 2 [XV 32, 3-4 K. = CMG V/9/1, σ. 18, 29-30]: τὴν ἀρχὴν γὰρ οὐδὲ λέγουσιν οἱ τῆς δόξης ταύτης ἡγεμόνες τοῦτο· Π. μαρασμ. 3 [VII 675, 13-15 K.]: καὶ μὴν ταύτων εἶναι φασιν ἔμφυτον θερμὸν καὶ φύσιν οἱ τῆς εἰρημένης δόξης ἡγεμόνες.

σ. 32, 4-5: ὅστις ἀν ἐλεύθερος ἦ καὶ ἀληθείας ἐταῖρος, ἐκείνῳ διαλεξόμεθα

Βλ. Γαλην., Ὅτι ἀριστ. ἱατρ. καὶ φιλοσ. [I 59, 13-15 K. = Gal. scr. min. II 6, 9-10 = 290, 5-7 B.-M.]: σωφροσύνης γοῦν φίλος ὕσπερ γε καὶ ἀληθείας ἐταῖρος ὁ γ' ἀληθὴς ἱατρὸς ἐξεύρηται· Π. κρίσ. 2, 2 [IX 645, 14-15 K. = σ. 129, 16-17 Alexanderson]: τὴν οὖν ἀπλῆν διάθεσιν ἐκάστου τῶν

νοσημάτων, ἐπὶ γὰρ τὸν τῆς ἀληθείας ἑταῖρον ἥδη τρέψομαι· Π. τάξ. *iδ.* βιβλ. II 1 [XIX 53, 12-14 K. = Gal. scr. min. II 83, 7-9 = σ. 91, 13-15 B.-M.]: Μία μὲν οὖν ἥδε τῶν ἡμετέρων ὑπομνημάτων ἐστὶν ἀρχὴ τῆς ἀναγνώσεως ἐκείνοις τῶν ἀνδρῶν, ὅσοι καὶ φύσει συνετοὶ καὶ ἀληθείας ἑταῖροι, κ.ἄ.

σ. 32, 14-15: ὥστε καὶ νῦν δμιλῶν *〈τις〉 τοῖσδε τοῖς γράμμασιν*
Βλ. Γαλην., *Π. φυσ. δυν.* 1, 2 [II 4, 18-19 K. = Gal. scr. min. III 103, 22-23]: *παρακαλέσαι χρὴ τοῖς ἐκείνων αὐτοὺς δμιλῆσαι γράμμασιν*· ὄ.π. 1, 14 [II 51, 16-17 K. = Gal. scr. min. III 138, 18-19]· ὄ.π. 2, 9 [II 141, 1-2 K. = Gal. scr. min. III 203, 13-14]· *Π. χρ. μορ. 3, 10* [III 236, 8-9 K. = I 173, 11-12 Helmreich]· *Π. σπέρμ. 1, 16* [IV 586, 12-13 K.], κ.ἄ.

σ. 56, 7: ἄνευ τοῦ διελθεῖν ἀπασαν τὴν ὁδόν
Πρβ. Γαλην., *Π. τῶν πεπονθ. τόπ.* 1, 18 [VIII 18, 1 K.]: ἀλλ' ἡμεῖς τὴν ἐναντίαν ὁδὸν ἐκείνοις βαδιοῦμεν· Θεραπ. μεθ. 7, 4 [X 467, 10-11 K.]: *ώσθ' ὅσον μὲν ἐπὶ τούτοις τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἐβάδιζον*, κ.ἄ.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν σκοπὸν φυσικὰ νὰ μειώσουν οὕτε τὴν ἀξία τῆς ἐκδόσεως οὕτε τὸ μέγεθος τοῦ μόχθου ποὺ καταβλήθηκε· γιατί, ἀν καὶ πρόκειται γιὰ σύντομη πραγματεία τοῦ Γαληνοῦ, τὸ περιεχόμενό της εἶναι ἀρκετὰ δύσκολο καὶ σὲ πολλὰ χωρία ἀπαιτεῖται ίδιαίτερη προσπάθεια γιὰ νὰ κατανοηθεῖ, καὶ φυσικὰ νὰ ἐπιλεγεῖ ἡ κατάλληλη γραφή, ὅπου ὑπάρχει πρόβλημα στὴ χειρόγραφη παράδοση. Ὁ Chr. Otte ἀνταποκρίθηκε γενικὰ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κειμένου καί, ἀν φρόντιζε περισσότερο γιὰ τὴν πληρότητα τῶν σχολίων του, ἀναμφίβολα τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης του θὰ ἦταν μιὰ ἀξιόλογη σχολιασμένη ἔκδοση.

